

Dini Duyguların Sosyolojisi Bağlamında Ramazan Konserlerine Bir Bakış

A View on Ramadan Concerts in the Context of the Sociology of Religious Emotion

Öz

Duygular çeşitli disiplinler tarafından farklı yaklaşımlarla tanımlanmıştır. Bu özelliğiyle üzerinde tam bir mutabakatın sağlanmadığı bir gerçeklik alanını oluşturur. İnsan davranışının anlaşılması bakımından son derece önemli olduğu için duygular, antik çağlardan beri ilgi çeken bir çalışma alanına karşılık gelmiştir. Bununla birlikte bu ilgi uzun süre felsefi, psikolojik ya da biyolojik çalışmalarla sınırlı kalmıştır. Sosyolojik geleneğin gelişimiyle, sistematik bir ilgiden uzak da olsa duygular konu edinilmiş olmakla birlikte son elli yılda bir alt alan olarak duygu sosyolojisi ortaya çıkmıştır. Bu anlamda duyguların, insani olguların bütünü gibi, yalnızca bilişsel ya da biyolojik açıdan açıklanmasının yetersizliğinin vurgulandığı bu yeni alt alan, insan davranışlarının anlaşılmasına yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu girişimlerin bir devamı olarak duyguların özel bir bağlamı ve birçok toplumda belirleyici etki alanı olarak dini duygulara dair çalışmalar da devam etmektedir. Bu çalışmada da dini duyguların sosyolojik bağlamı kendi dinamikleri içerisinde teorik temelleriyle ele alınmakta ve Türk toplumunda dini duygunun bağlamsal hale getirilebileceği bir saha olarak Ramazan konserleri incelenmektedir. Ramazan konserleri dini duyguların yoğun olarak yaşandığı Ramazan ayı içerisinde, şehir hayatının kolektif dini ortamlarından biri olarak dikkat çekmektedir. Farklı şehirlerde, çoğunlukla belediyeler tarafından topluma bir kültür hizmeti olarak düzenlenen bu konserler, kolektif bir dini coşku atmosferi yaratma kapasiteleri açısından değerlendirilmektedir. Çalışma hem müziğin, özellikle de dini müziğin kitlesel tüketimini hem de kolektif coşkunun etkileşimli doğasını ele almaktadır. Bu amaçla 2023 yılı Ramazan ayında yapılan beş farklı konser etkinliği araştırma konusu olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda katılımcılarla yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmış ve konser mekânlarından elde edilen katılımlı gözlem verileri ile desteklenmiştir. Araştırma verileri, Ramazan konserlerinin dini musikinin kitlesel formlarını sunan enstrümantal aygıtlar olarak işlevselleştirdiğini ve dini duyguların toplumsal iklimini yeniden ürettiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Duygu, Dini Duygu, Duygu Sosyolojisi, Müzik Sosyolojisi, İlahi, Kolektif Coşku.

Abstract

Emotions have been defined through various approaches by different disciplines, thus constituting a realm of reality where complete consensus remains elusive. Due to their paramount significance in understanding human behavior, emotions have been a subject of interest since ancient times. Nevertheless, this interest had long been confined primarily to philosophical, psychological, or biological investigations. With the development of sociological tradition, emotions have been addressed as a subject, albeit without systematic attention, and in the past fifty years, the sociology of emotion subfield has emerged. In this sense, emotional sociology, as a new subfield, emphasizes the inadequacy of explaining emotions solely from a cognitive or biological perspective, highlighting the need for a new dimension in comprehending human behavior. Continuing in the wake of these initiatives, studies on religious emotions as a distinct context and a determinative sphere in many societies continue to evolve. In this research, the sociological context of religious emotions is examined within its theoretical foundations, considering its dynamics, and is explored as a field where religious emotions can be contextualized within the Turkish society through the case of Ramadan concerts. Ramadan concerts, which predominantly take place in various cities and are often organized by municipalities as a cultural service to the public, draw attention as one of the collective religious settings within the urban life where religious emotions are intensely experienced during the holy month of Ramadan. These concerts are evaluated in terms of their capacity to create a collective religious fervor atmosphere. This study addresses both the mass consumption of music, especially religious music, and the interactive nature of collective fervor. For this purpose, five different concert events held during the 2023 Ramadan month were chosen as the subject of research. Within this scope, semi-structured interviews were conducted with participants, and participatory observation data obtained from the concert venues were used to support the research. The research data indicate that Ramadan concerts function as instrumental devices presenting mass forms of religious music and contribute to the reproduction of the social climate of religious emotions.

Keywords: Emotion, Religious Emotion, Sociology of Music, Sociology of Emotion, Hymn, Collective Effervescence.

Halil YILDIZ

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı / Dr., Ministry of National Education, Ankara, Turkey.

halilyildiz66@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-1321-2419>

<https://ror.org/00jga9g46>

Muhammet SEVİNÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk Din Musikisi Anabilim Dalı / Assist. Prof. Dr., Social Sciences University of Ankara, Faculty of Theology, Department of Turkish Religious Music, Ankara, Turkey.

muhammet.sevinc@asbu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-2645-971X>

<https://ror.org/025y36b60>

Makale Türü-Article Type: Araştırma

Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 21.08.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 14.09.2023

Yayın Tarihi/Date Published: 30.09.2023

Atf/Cite as: Yıldız, H. – Sevinç, M. (2023). Dini duyguların sosyolojisi bağlamında Ramazan konserlerine bir bakış. *Turkish Academic Research Review*, 8 (3), 1114-1139.

Değerlendirme/Peer-Review: Ön İnceleme: İç Hakem (Editörler). İçerik İnceleme: İki Dış Hakem/Çift taraflı körleme. Single anonymized-One internal (Editorial Board). Double anonymized-Two external.

Benzerlik Taraması/Plagiarism Checks: Yapıldı-Turnitin/Yes-Turnitin.

Yayıncı/Published: Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Halil Yıldız – Muhammet Sevinç.

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: turkisharr@gmail.com

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Neredeyse tüm toplumsal olgularda duyguların varlığı ve temel bir rol oynadığı bilinmektedir. Bu, yoğun duygulanımın merkezi bir yer işgal ettiği kolektif olgularda olduğu kadar, aile ve arkadaşlık gibi birincil sosyal ilişkilerde de geçerlidir; bu ilişkiler, çoğu zaman doğrudan tanımlanmasa da kalıcı duygularla yüklüdür ve günlük karşılaşmalara rengini vermektedir. Dolayısıyla ister eşler arasındaki çatışma, ister dinsel bir tören, ister yaşanan bir terör eylemi, ister izlenen bir komedi filmi ya da spor karşılaşması olsun duygular her türlü sosyal olgunun önemli bir parçasıdır. Hal böyle iken duygular uzunca bir süre felsefe, psikoloji, biyoloji ve sinir bilim çalışmalarında ilgi duyulan bir konu olmuştur. Bu konuya olan ilginin genişliği, teknik anlamda karmaşık olduğunu, yani olgunun çok çeşitli seviyelerde var olduğunu ve sonuç olarak bilimsel olarak ancak çok çeşitli bilimsel disiplinlerde ve disiplinler arası araştırma alanlarında ve farklı epistemolojilerin varsayımları altında çalışılarak anlaşılabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte duygular, sosyoloji disiplini çerçevesinde uzunca bir süre dışarda tutulmuştur. Duyguların genellikle bireysel alanın sınırları kapsamındaki öznel gerçeklikler olarak değerlendirilmesi bu iki alanı birbirinden ayrı tutmuştur. Bu durum dinî duygu çalışmaları için de söz konusudur. Dinî duygu ile toplumsal gerçeklik arasındaki ilişkilere uzun süre duyarsız kalınması sosyoloji tarihinin pozitivist geleneğine işaretlenebilir. Bu açıdan hem batıda hem de onu takiben Türkiye’de duyguların sosyolojik bir mesele edinilmesi için yirminci yüzyıl sonları beklenecekti. Dinî duygunun sosyolojik açıklamaları özellikle son elli yılda akademik bir gelenek oluşturmaya başlamakla birlikte Türkiye’de bu konuya dair oldukça sınırlı düzeyde çalışma ile karşılaşmaktadır. Duygu içerikli tez çalışmaları dikkate alındığında konunun ağırlıklı olarak psikoloji, sağlık bilimleri, işletme, eğitim bilimleri gibi alanlarda ele alındığı görülmektedir. YÖK veri tabanına göre çalışmaların yoğunluklu olarak psikoloji alanında yapıldığı görülürken sosyolojik çalışmaların oldukça az sayıda olduğu (25 yüksek lisans, 5 doktora çalışması); bunlardan Ulus Baker (2002) tarafından yapılan doktora çalışması haricinde 2014 ve sonrasında yapıldığı görülmüştür (YÖK, 2023). Bu anlamda Türkiye’de duygulara dair sosyolojik çalışmalar oldukça yenidir. Dinî duygular söz konusu olduğunda ise bu konunun büyük ölçüde din psikolojisi alanında çalışıldığı görülmektedir. Duygu ve din ilişkisi temele alındığında yapılan yirmi kadar yüksek lisans çalışması konuyu psikolojik temelde ele almaktadır. Yine yapılan dokuz adet doktora çalışması içerisinde yalnızca Odabaşı’nın yaptığı çalışma (Odabaşı, 2001) duyguların dinî ve toplumsal boyutları ile ilgilenmiştir. Odabaşı müzik sosyolojisi temelinde müzik ve eğlence anlayışı ile dinî duygu arasındaki ilişkiye odaklanırken dinî duyguyu ağırlıklı olarak inanç ve ibadet ekseninde ele almıştır (Odabaşı, 2001, s. 174). Duygu sosyolojisi literatüründen faydalanmadığı görülen Odabaşı’nın dinî duygu boyutuna dair bulguları Allah inancı ve namaz ve oruç bağlamında ibadet ile ilişkili olarak yansıtılmıştır. Bu açıdan dinî duygularla ilgili sosyolojik çalışmalar belki de yeni bir alan olması sebebiyle yok denecek kadar azdır. Sosyoloji literatüründe müzik ve din ilişkisi çerçevesinde ilgili diğer bir çalışma ise Şahin’in ritüel ve müzik ilişkisine odaklanan çalışmasıdır (Şahin, 2008). Şahin çalışmasında dinî hayat ile müziğin kesişimlerine özel bir vurgu yaparken dindarlığın toplumsal boyutunu müzik ve ritüel ilişkisi çerçevesinde teorik olarak ele almıştır. Bu çalışma ile literatürde eksikliği görülen, dinî duyguların toplumsal boyutlarını keşfetmeye yönelik bir adım atılmıştır. Bu amaçla dinî duyguların sosyolojik bir olgu olarak ele alınmasına yönelik olarak artık geleneksel hale gelmiş olan Ramazan konserlerine odaklanılmıştır. Zira bu konser etkinlikleri dinî duyguların yoğun yaşandığı kolektif dinî coşku ortamları olarak duygunun toplumsal boyutlarına dair ipuçları vermektedir. Konunun dinî duygu, müzik ve toplumdan oluşan üç boyutlu yapısı farklı düşünce geleneklerine değinmeyi gerektirmektedir. Duygu ve toplum boyutu ele alınırken duygu sosyolojisi metinlerine referansta bulunulmuş ve duygunun toplumsal kaynaklarına dair farklı teorik açıklamalara

yer verilmiştir. Araştırmanın saha verileri 2023 yılı Ramazan’ında Ankara ve İstanbul’da gerçekleştirilen konser etkinliklerine katılan dinleyicilerle gerçekleştirilen görüşmeler çerçevesinde oluşturulmuştur. Görüşmeler yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile yüz yüze ve çevrimiçi uygulamalar aracılığıyla yapılmıştır. Görüşmeler konser alanlarında gerçekleştirilen katılımlı gözlem verileri desteklenmiştir. Çalışmada dinî duygu ve toplumun kesişim noktaları dinî musiki konserlerine katılan dinleyici konuşmaları bağlamında söylemsel olarak analiz edilmiştir. Burada dinî duygunun sosyolojik bağlamı ele alınırken ‘etkileşim ritüelî teorisi’ne özel bir vurgu yapılmış, konser alanında açığa çıkan dinî duygu atmosferi, kolektif coşku ve müziğin son yıllarda dönüştürülen etkinlik alanı olarak terapötik boyutları özelinde tartışılmıştır.

Duygu ve müzik arasındaki ilişkinin sosyokültürel temelleri dikkate alındığında müzik, din ve dinî duygu arasındaki bağlantı tarihsel ve toplumsal ilişki açısından ele alınmıştır. Ayrıca dinlemenin farklı biçimlerine dair eleştirel sosyolojinin açıklamalarına da değinilmiştir. Bir kültürel dinleme biçimi olarak sanatsal ya da tüketim temelli dinleme biçimlerine dair eleştiriler çerçevesinde değerlendirmeler yapılırken özellikle son yüzyılda müziğin sağaltıcı etkisinin geliştiği vurgulanmıştır. Böylece duygu ve dinî duygunun toplumsal açıklamasına dair bir veri seti sunularak müziğin etkinliği çerçevesinde duygu sosyolojisi ile din sosyolojisinin kesişim noktaları tespit edilmeye çalışılmıştır. Dinî duygular, sosyolojinin bir alt disiplini olan duygu sosyolojisi için önemli bir çalışma alanıdır. Duygusal bir arena olarak din, özellikle birey-toplum dikotomisinin zorluklarına önemli bir örnek teşkil etmektedir. Duygular, aynı anda hissedilen gerçeklikleri ve sosyal anlamları nedeniyle zorunlu olarak birey ile toplum arasında bir köprü oluşturmaktadır. Bu ilişki durum dinî duyguların incelenmesi söz konusu olduğunda da geçerlidir. Bu açıdan birey ve toplum dikotomisini dinî duygu bağlamında analiz edebilmek adına bir müzik etkinliği olarak konser alanlarının anlamlı bir kesit sunduğu düşünülmektedir.

1. Duygunun ve Dinî Duyguların Toplumsal Anlamı

Duyguların sosyolojik incelenmesi, diğer sosyolojik araştırma alanlarına kıyasla nispeten yenidir. Duygulara yönelik uzun süreli felsefi ve psikolojik ilginin aksine, duyguların sosyolojik araştırma ve kuramlaştırmanın kabul görmüş bir konusu haline gelmesi ancak 1970’lerin ortalarından itibaren mümkün olmuştur. Tabii ki bu dönemden önce de duygulardan bahsedilmiş ve incelenmişti. Karl Marx’ın “yabancılaşma” üzerine metni, Max Weber’in “duygusal eylem” kategorisi, Emile Durkheim’ın dinî duyguların “kolektif coşku” teorisi, Georg Simmel’in modern metropoldeki “bıkın tavrı”, Norbert Elias’ın uygarlaşma süreci teorisindeki “utanç eşiği”yle ilgili açıklamaları ya da Erving Goffman’ın “utanç” konusuna mikro sosyolojik ilgisi örneklerinde olduğu gibi (Jacobsen, 2018, s. 6). Duyguların incelenmesi bu dönemde çoğu zaman daha önemli görülen diğer konuların incelenmesine bir ek olarak görülmüştü. Bu nedenle, kendi başına sistematik veya gerçek sosyolojik ilgi konusu olarak duygular 1970’lerin ortalarına kadar oldukça yetersiz düzeyde ele alınmıştı. Bugün, duygular sosyolojik alanda kendisine önemli ölçüde yer açmaya ve eşitsizlik, kültür, suç, pazarlama, sapkınlık, güç, cinsellik, aile, beden, sosyal yapı, sosyal hareketler, etkileşim, sağlık ve hastalık veya diğer birçok özel konu, duygularla alakalı olarak görülmeye başlamıştır (Jacobsen, 2018, s. 7). Sosyoloji ve ilgili disiplinler bu nedenle duygulara ilişkin anlayışlarını birçok farklı şekilde kavramsallaştırmaya, çerçevelemeye ve yapılandırmaya çalışmışlardır. Duygu çalışmaları göstermiştir ki sosyal ilişkiler, duyguların başlıca tetikleyicileridir. Duyguların nesnesi benlik olduğunda bile, benlik sosyal ilişkiler açısından düşünülmektedir. Belirli duyguları deneyimledikleri durumları tanımlamaları istendiğinde, insanlar neredeyse her zaman sosyal ilişkileri içeren

bağlamlar bildirmektedir (TenHouten, 2006, s. 113). Her ne kadar sosyal ilişkilerin duygularla olan ilişkisinin nasıl kavramsallaştırılacağı konusunda bir fikir birliği olmasa da belirli duyguların deneyimi için sosyal hayatın önemi konusunda fikir birliği söz konusudur.

Duygu TDK sözlüğünde beş farklı şekilde “duyularla algılama, his; belirli nesne, olay veya bireylerin insanın iç dünyasında uyandırdığı izlenim; önsezi; nesnelere veya olayları ahlaki ve estetik yönden değerlendirme yeteneği ve kendine özgü bir ruhsal hareket ve hareketlilik” olarak tanımlanmıştır (TDK, 2023). Duygunun sosyal yaşamla ilişkisi dikkate alındığında kelimenin belirli nesne, olay veya bireylerin iç dünyasında uyandırdığı izlenim olarak yapılan tanımı dikkate değerdir. Bu tanımlama, ilişkisel bir açıklamayı çağrıştırmaktadır. Duygular literatürde birçok epistemolojik yönelim kullanılarak farklı şekilde tanımlanmıştır. Frijda, işlevselci bir yaklaşım kullanarak, duyguları çevre ile ilişki kurma, sürdürme veya bozma eğilimleri olarak tanımlar (Frijda, 2006, s. 231). Böylece duygular, acil durumlara veya kırılmalara yanıt olarak harekete hazır olma olarak tanımlanabilir. Bu tanım, duyguların, bireylerin karmaşık sosyal durumlara tepki verirken sosyal dünyada karşılaştıkları insanlarla ve olaylarla başa çıkma yolları olduğunu öne sürer (TenHouten, 2006, s. 2). Bu çerçevede duyguların aynı zamanda sosyal bir durum oluşuna dikkat çekmek gerekmiştir. Duygu kelimesine karşılık olarak kullanılan emotion, İngilizce’ye “hareket etmek” veya “harekete geçirmek” anlamına gelen Latince bir kelime olan movere'den geçmiştir. Aristoteles *De Anima*'da duygulardan insan deneyimindeki bir hareket ilkesi olarak söz etmiştir. Aristo, değişimin hissettiklerimizde meydana geldiğini, çünkü kıskançlık, öfke ve diğer duyguların, sosyal dünyada hareket etmemizi sağlayan bir süreç olan yansıtılan ve düşünülen duyguların sonuçları olduğunu savunmuştur (Sennett, 1992, ss. 12-13). Aristoteles için duygu, kendi makullüğünü, kendi rasyonelliğini iddia eden zihinsel bir yapıdır. Öyleyse bir duygu potansiyel olarak rasyoneldir, ancak sağladığı çerçevenin geçersiz olduğu, dünyadaki bir nesneye veya kişiye uygunsuz bir şekilde yönlendirildiği veya duygunun gerekçelendirilmesini zayıflatacak inançlar, ahlak, değerler ve durumlarla çeliştiği ölçüde irrasyonel olabilir (TenHouten, 2006, s. 4). Sennett'e göre Aristoteles'in bu sağduyulu görüşüne rağmen çağdaşları duyguların tanrılar tarafından insanlara yöneltildiğini iddia etmiştir. Ki bu görüş, insan tutkularının şeytanın sesi olarak görülmeye başlandığı Orta Çağ'da yeniden ortaya çıkmıştır (Sennett, 1992, s. 13).

Duyguların anlaşılması ve değerlendirilmesi, insan davranışının ve toplumsal gerçekliğin anlaşılması için kesinlikle gereklidir. Bu yüzden sosyolojik araştırmalara duyguların da dahil edilmesi gerekmektedir. Duygular hakkında ne kadar çok şey öğrenirsek, o kadar önemlidir. Duyguları anlamak elbette biyolojik ve psikolojik düzeyde değerlidir. Ancak aynı zamanda duyguların ne olduğunu anlamak ve ortaya çıkmaya en yatkın oldukları sosyal yaşam koşulları da dahil olmak üzere belirli duyguları toplumsal zeminde analiz edebilmek oldukça önemlidir. Duyguların sosyolojik analizi, temel makro unsurlar (sosyal yapı ve kültür), mikro unsurlar (etkileşim ve özel süreçler) ve bireylerin duygusal deneyimleri arasındaki ilişkinin incelenmesini ve test edilmesini içermektedir (Stets, 2012, s. 323). Mikro-makro bağlantılar, duyguya yönelik sosyal yapısal yaklaşımlarla birlikte bir dizi sembolik etkileşimci veya sosyal inşacı yaklaşımlar tarafından farklı tarzlarda ele alınmıştır. Sosyal yapısal yaklaşımlar, duygulara eylem ve yapı arasındaki araçlar olarak kritik bir rol atfetme ve duyguları münhasıran bağımsız veya bağımlı değişkenler olarak ele almaktan kaçınma eğiliminde olmuştur. Bunun yerine, duygu ve toplumun etkileşimini karakterize eden çeşitli karşılıklı bağımlılıklara odaklanmaya çalışmışlardır. Bu konuda en iyi bilinen çalışmalardan biri Theodore Kemper'in (1978) *Social Interactional Theory of Emotions* adlı eseridir. Kemper'in çıkış noktası, sosyal yapıların öncelikle statü ve güç açısından karakterize edilebileceğidir. Kemper'in

modelinde, belirli statü ve güç konfigürasyonlarının yorumlanması, sırayla belirli duyguları ortaya çıkaran karakteristik fizyolojik reaksiyonlara yol açmaktadır (Clay-Warner, Everett ve Robinson, 2008, s. 3). Kemper'in yaklaşımı bu nedenle, öncelikle sosyal etkileşimde ortaya çıkan sosyal yapı unsurlarını, sırayla belirli duygular üreten, belirli fizyolojik reaksiyonlara yol açan bu unsurların öznel yorumuyla ilişkilendirmektedir. Sonuç olarak, bu duygular sosyal durumların yapısal özelliklerini yansıtmaktadır.

Benzer şekilde, Randall Collins (Collins, 2004) duyguların mikro-makro bağlantı konularını ele alır. Teorisi, esasen “duygusal enerji” ve “kültürel sermayenin” değiş tokuşuna dayanmaktadır. Temel varsayımı, aktörlerin duygusal enerjisi sürdürmek veya artırmak için sürekli olarak çabalama eğiliminde olduklarıdır ki bu bir tatmin biçimi olarak anlaşılabilir. Sonuç olarak aktörler, duygusal enerjilerini artırmalarını bekledikleri etkileşimleri tercih etme ve kayıplara yol açması muhtemel olanlardan kaçınma eğilimindedir (Collins, 2014, s. 300). Collins iki tür ritüel arasında ayrım yapar: Birinci tür, düşük yoğunluklu duygular uyandıran (örneğin, el sıkışmalar, selamlaşmalar) geçici ritüellerden oluşur. Diğer ritüel türü ise daha kapsayıcıdır ve bireylerin birlikte var oldukları, ortak bir dikkat odağı ortaya koydukları ve ortak bir ruh hali geliştirdikleri, bunun da konuşma ve bedensel ritmik bir senkronizasyona neden olduğu daha geniş bir etkileşim dizisini içermektedir (Stets ve Turner, 2008, s. 40). Bu tür etkileşim ritüellerinde duygusal enerji zaman ve mekanda birbirine bağlı karşılaşmalar üzerine inşa edilerek sürdürülmektedir (Turner ve Stets, 2006, s. 33). Sonuç olarak, duygular aynı zamanda bir etkileşim kaynağı ve aktörlerin tercihlerinin bir parçası haline gelmektedir.

Jonathan Turner'ın (Turner, 2007) duygu teorisi de bazı açılardan Collins'in yaklaşımına benzemektedir. Ancak o, insan duygularının evrimsel ve nörofizyolojik temellerine daha fazla vurgu yapmıştır. Turner'ın yaklaşımının temel ilkelerinden biri, duygunun nörofizyolojik temelini açıklamanın, duyguya yönelik birçok sosyolojik yaklaşımı daha iyi anlamak için çok önemli olduğudur (Turner, 2007, s. 12). Turner'ın yaklaşımı, duygulanım ve duygunun büyük ölçüde bilinçsizce işlediğini ve bilinçli olarak deneyimlenen öznel duyguların bir duygunun buzdağının yalnızca görünen kısmını temsil ettiğini gösteren nörobilimsel çalışmalara dayanmaktadır (Turner, 2007, s. 43 vd.). Belirleyici soru, duyguların ortaya çıkarılması, deneyimlenmesi ve ifade edilmesinde yer alan bilinç dışı ve otomatik süreçlerin sosyoloji için ne ölçüde gerçek öneme sahip olduğudur. Turner'a göre duyguları, insan eyleminde gelişen ve sürekli olarak kültürün ve sosyal yapıların yaşayabilirliğini artırmak veya azaltmak için işleyen bir güç olarak görmemiz gerekmektedir (Turner, 2007, s. 42). Duygular, önceden var olan genel beklentilerin gerçek deneyime karşı tartıldığı sosyal etkileşim sürecinde ortaya çıkmaktadır. Bu beklentiler, demografik, yapısal, kültürel ve etkileşimsel güçlerden oluşur ve farklı benlik kavramlarında yoğunlaşır. Yüz yüze etkileşimler, genel beklentilerden çıkarılabilen ve örneğin grup katılımı, ontolojik güvenlik, kendini olumlama ile duygusal ve maddi tatmin gibi bir dizi ihtiyaçla karakterize edilir (Turner, 2007, s. 102). Duygularla ilgili bu ihtiyaçlar öncelikle toplumsal düzenin inşasına ve yeniden üretilmesine katkıda bulunmaktadır.

Duygunun öne çıkan bir diğer yapısal açıklaması Jack Barbalet (1998) tarafından sınıfsal ve toplumsal eşitsizlikle ilgili olarak geliştirilmiştir. Barbalet, sınıf ilişkilerinin yapısının, üyeler sürekli olarak bu ilişkileri değerlendirdiği için bireysel sınıf üyelerinin duygularını belirlediğini savunur. O, duygunun sınıflar üzerindeki etkisini öne çıkarmakla birlikte sınıf ilişkilerinin de sınıf üyesi olan bireylerin hissettiği duyguları belirlediğini vurgular (Scheve, 2013, s. 11). Barbalet sınıf ve duygular arasındaki ilişkiyi “sınıf hıncı” kavramıyla göstermeye çalışır. Ona göre sınıfsal eşitsizlikler sınıf rekabetine dönüştüğünde hıncı duygusu devreye girmektedir (Üçer,

2020, s. 49). Burada, kaynakların eşitsiz dağılımından ve farklı sınıfların üyelerine tahsis edilen güç ve ödüllerdeki asimetrilere temel olarak toplumsal yapısal konfigürasyonlar sorumludur. Bu eşitsizlikler daha sonra sınıf temelli hincin başlıca belirleyicisi haline gelmektedir. Barbalet'in yaklaşımı sınıfa özgü değerleri, inançları ve sınıf üyelerinin duygularını sistematik olarak etkileyen uygulamaları varsayarak duyguların yapısal ve bilişsel nedenlerini bütünleştirmeyi amaçlamaktadır (Scheve, 2013, s. 11).

Bu yapısal yaklaşımların yanı sıra, toplumsal inşacı ve normatif-söylemsel teoriler de burada öncelikle sembolik ve normatif düzenler olarak anlaşılan duygular ve sosyal düzen arasındaki etkileşime dair değerli içgörüler sağlamıştır. Bu tür yaklaşımlar, duyguların sosyal inşasına ve normatif yönelimine, toplum içindeki değerlerine ve ayrıca deneyimlerini ve ifadelerini şekillendiren uygulamalara özel önem vermektedir. Temel varsayımları, duyguların anlam, önem ve işlevlerinin kültür ve toplum tarafından ortaya çıktığı ve tamamen biyolojik duygulanım programlarına yerleşik olmadığıdır. Böylece inşacı paradigma toplumsal normlara ve kurallara hayati önem atfetmektedir. Bu norm ve kurallar duyguların ortaya çıktığı yorumlayıcı çerçeveler oluşturmada ve aktörlere duyguları ve duygu ifadelerini sosyal beklentilere uyarlamada rehberlik sağlamaktadır. Bu yöndeki çığır açan çalışmaları ile Arlie Hochschild'in (1985) yüz yüze etkileşimde duygu ve duygu ifadesinin rolüne dair araştırması oldukça önemlidir. Benzer şekilde, Eva Illouz'un (1997) çalışmaları, duygusal deneyimi şekillendirmede ve duygu düzenini motive etmede söylemsel uygulamaların gücüne canlı bir şekilde işaret etmektedir. Bununla birlikte, bu çalışmalar genellikle duyguların dönüşen kökenlerini ve aslında duygusal deneyimlerimizin çoğunu oluşturan ve davranışların kanalize edilmesinde temel teşkil eden bedensel ve fizyolojik temellerini ihmal eden bir görüşe işaret etmektedir (Scheve, 2013, s. 13).

Farklı disiplinlerden duygu araştırmacılarınca yapılan duygu tanımlarında genellikle beş temel bileşenden söz edilmiştir: durum değerlendirmesi, fizyolojik semptomlar, motor ifade, eylem eğilimi ve öznel his (Scherer, 2005, s. 710). Buradan hareketle, duyguların epizodik bir yapıya sahip olduğu kabul edilir. Başka bir deyişle, belirli bir olay tarafından tetiklenir, belirli bir süre yaşanır ve sonra kaybolurlar. Ortaya çıkan olayın birey için belirli bir anlamı ve ilgisi olmalıdır ve duygu bu anlama verilen tepkiyi oluşturmaktadır. Buna dayanarak, duyguların doğasına ve ontolojisine, duyguların biyolojik temeli ile sosyo-kültürel oluşumları arasındaki bağlantıların farklı ancak uyumlu açıklamalarını içeren teorik yaklaşımlar gereklidir (Scheve, 2013, s. 14). Duygular, deneyimlerin yeniden formülasyonu olmayıp bizatihi deneyimler oldukları için geniş bir anlama sahiptirler (Baker, 2015, s. 138). Bu açıdan genel bir duygu teorisi için gerekli olan, biyolojik, psikolojik ve sosyokültürel olana kapsayan üç seviyeli bir analizdir.

Son otuz yılda epeyce değişen duygu teorisinde duygular, bireyin dünyanın nasıl olduğuna inandığından, olayların nasıl meydana geldiğine inanıldığından ve olayların ne gibi sonuçlara sahip olduğuna inanıldığından kaynaklanmaktadır (Frijda, Manstead ve Bem, 2000, s. 1). Duyguların etkilediği inançlar, insanları harekete geçmeye teşvik ettiği gibi siyasi bağlamlarda başkalarının eylemlerini onaylamalarına da izin vermektedir. Aristoteles'in *Retorika*'da duygularla ilgili ayrıntılı bir tartışma sunmasının nedeni budur. Zira duyguların uyarılması, ikna edici yargı oluşumunda temel olarak görülmekteydi. Hatip, konuşmasıyla dinleyicileri duygu aracılığıyla ikna eder; çünkü neşe ya da kederden, sevgiden ya da nefretten etkilendiğimizde verdiğimiz yargılar farklılaşmaktadır (Aristoteles, 1995, s. 38). Bu açıdan duygular, düşünen bir varlığı aktöre dönüştürmek için başlıca etkenlerdendir. Bu, inançların bilgiden daha fazla duyguya duyarlı olması gerektiği anlamına da

gelmektedir. İnançların duygulardan etkilenme biçimi, bu nedenle, sosyo-politik ve kültürel olayların anlaşılmasıyla oldukça alakalıdır (Frijda ve diğerleri, 2000, ss. 3-4).

Hem sosyoloji hem de farklı disiplinlerdeki duygu araştırmaları, dünya tarihinde dinin geri dönüşüne dair çalışmalarla aynı zamana denk gelmiştir. Görünen o ki hem din alanı hem de duyguların akademik olarak incelenmesi eş zamanlı olarak önem kazanmış olsa da bu iki alanın birleştirilmesi başka bir konu olmuştur. Çünkü yakın zamana kadar duygu sosyolojisi dine fazla atıfta bulunmadan, din sosyolojisi ise duyguya fazla atıfta bulunmadan ilerlemiştir (Riis ve Woodhead, 2010, s. 19). Bu sebeple özellikle bu iki alana dair geniş ölçekli ve disiplinlerarası çalışmalara ihtiyaç vardır. Özellikle dinî duyguların sosyal ve kültürel açıdan gömülü fenomenler olarak bağlamsallaştırılması ve incelenmesi gerekmektedir. Zira dinî duygular hayatın birçok alanında kendisini hissettirdiği gibi özel dinsel coşku dönemleri ve dinî merasimler duyguların belirginleştiği ve etkin olduğu dönemler olarak dikkate değerdir. Bu çalışmada duygulara ve özelde dinî duygulara bakış açısı daha önce de vurgulandığı gibi duyguların sadece bireysel varlıklar olmayıp toplumsal niteliklere sahip; sadece içsel deneyimler olmayıp aynı zamanda toplumsal olarak inşa edilen, konumlandırılan ve ifade edilen gerçeklikler olduğudur.

Duyguların din tarafından enforme edilmesi sadece bilimsel analiz düzeyinde de değildir. Tarihin pek çok döneminde, bir toplumun duygusal yaşam anlayışının önemli bir kısmı dinî bağlamlardan ve anlatılarından beslenmiştir. Dolayısıyla din, duygusal standartlar, duygu sınıflandırmaları ve uygun duygusal gösterimler de dahil olmak üzere duyguların toplumsal bağlamının pek çok yönünü şekillendirmiştir. Sosyal yaşamın hiçbir alanı, dinî alanın sunduğu ölçüde, duygusal kültürlerin çeşitliliğini ve karmaşıklığını, ayrıntılı bir öz-düşünümle birlikte sunamamıştır (Cummins ve Stille, 2021, s. 6). Bu yüzden dinî duyguları anlamlandırmak için kavramsal bir çerçeve geliştirirken dinin sosyolojik incelenmesi başlangıç noktamızı belirlemektedir. Bunun anlamı, duyguları özel, kişisel ve öznel bir şeye indirgeme yönündeki yaygın popüler ve bilimsel eğilimin, sosyal aktörler ve yapılar arasındaki etkileşimde inşa edilen bir duygu analizi lehine reddedilmesidir. Bu bağlamda duygu Riis ve Woodhead'in ifade ettiği gibi "ya/ya da" değil "hem-hem"dir: hem kişisel hem ilişkisel; hem özel hem sosyal; hem biyolojik hem kültürel; hem aktif hem pasif (Riis ve Woodhead, 2010, s. 6). Duygunun hem toplumsal hem de kişisel olduğu düşüncesiyle, bireyselliği tamamen göz ardı edecek kadar sosyal yapının veya koşullanmanın ya da yapıların önemini vurgulayan sosyolojist yaklaşım türünden de uzaklaşmaktadır. Bu yaklaşımda dinî duygular sadece dar anlamda yalnızca insani sosyal ilişkilerle değil, aynı zamanda kutsal mekanlarla, sanatsal ve dinî eserlerle ve nesnelere olan ilişkilerle de ilgilidir.

Dinî hayatın gündelik akışında, duygular kolektif ritüelde, kutsal sembollerin tefekküründe ve kişinin kendi evinin mahremiyetinde harekete geçmekle kalmaz, aksine her bir unsur diğeriyle ilişkilidir, onu besler, eğitir ve pekiştirir (Riis ve Woodhead, 2010, s. 10). Genel anlamda bahsedilen her durum bir arada gerçekleşir ve birbirini beslerken yeniden üretilir. Bu düşünceden hareketle, bazı sosyolog ve psikologların sıklıkla ima ettiklerinin aksine, duygular sadece kişiler arası ilişkilerle değil, aynı zamanda kültürel semboller ve maddi ortamlarla olan sürekli değişen ilişkilerimizle de şekillenir. Duygusal hayatımız sadece yaşayan varlıklarla değil, ölümlerle, hayal dünyasıyla, aşkın olanlarla veya birtakım nesnelere karşılaşımlarla şekillenir. Sadece benliği ve toplumu göz önünde bulundurmamak kültürün, maddi nesnelere, anıların, mekanların ve sembollerin önemini gözden kaçırmak demektir. Duygu ve din çalışmalarını zenginleştirmek için bu bağlamları göz önünde tutmak gerekmektedir.

Dinî duygunun sosyolojik analizine dair yaptıkları çalışma ile bu alanda önemli bir boşluğu dolduran Riis ve Woodhead (Riis ve Woodhead, 2010; Bkz. Yıldız, 2023) duygusal durumlara dahil olan farklı diyalektik süreçleri bir arada tutmak için “duygusal rejim” kavramını önermektedir. Bu kavram, duyguların belirli bir sosyal birimi ya da ortamı (bir işletme, bir aile, internet tabanlı bir hayran kulübü ya da dinî bir topluluk) oluşturan yapılandırılmış sosyal ve maddi ilişkilerin ayrılmaz bir parçası olduğunu ifade etmektedir. Duygusal rejim kavramı aynı zamanda dinî duyguları, belirli bir duygu türüne atıfta bulunmak yerine, onu oluşturmaya yardımcı olan sosyal ve kültürel ilişkiler açısından karakterize etmemize olanak tanımaktadır (Riis ve Woodhead, 2010, s. 11). Burada duyguların ve özellikle dinî duyguların incelenmesinde, resmin merkezinde semboller yer almaktadır. Dinî semboller, duygusal rejim şeklinde dinî duyguların şekillenmesinde rol oynamaktadır. Durkheim ve Collins’i izleyerek din alanındaki bu semboller, canlı (örneğin bir hayvan veya kutsal bir kişi), cansız (tesbih veya haç gibi) veya yarı canlı (bir anıt veya dinî bir şahsiyetin hatırası gibi) olmak üzere üç şekilde olabilirken (Riis ve Woodhead, 2010, s. 38) herhangi bir dinî duygusal rejimi şekillendiren ana unsurlardandır ve bu rolü sürekli vurgulanmaktadır. Riis ve Woodhead’ın modellerinde toplum hem doğrudan hem de semboller (özneleştirme), içselleştirme ve taklit gibi süreçler yoluyla duygusal meselelerin yapılarını insanlara empoze etmeye devam etmektedir.

Dinî duygular da dahil olmak üzere duygular çağlar boyunca ritüel, müzik, sanat ve mimari yoluyla ifade edilegelmiştir. Her dinî yapının mutluluk ve üzüntü, umut ve korku gibi farklı duyguları ifade edecek sembolik kaynaklarını inşa etme eğilimi (Şahin, 2008, s. 280) müzik gibi araçları önemli hale getirmektedir çünkü rasyonelleştirilmiş bir bu inşa faaliyeti için dil yeterli değildir. Dinî duygular sembolik imgeler, sahneler, ortamlar ve dekorlar gibi maddi ve kültürel sembollerden, diğer gündelik duygu biçimlerinin ayrılabilirdiğinden daha zor ayrılabilir (Riis ve Woodhead, 2010, s. 44). Dinî duyguların sembollerle bağı oldukça güçlü bir biçimde örülmüştür. Bu nokta dinî duyguların yoğun yaşandığı zaman dilimi olarak Ramazan örneği ile açıklanabilir. Ramazan ayı ve sonrasında bayramı, neşe, yardımseverlik, aile duygusu, huzur, misafirperverlik, sevgi, bağışlama ve diğer kamılığın özellikle vurgulandığı duygusal rejimini dikkate almadan anlamak mümkün değildir. Ramazan ayının duygusal rejimi, oruç ibadetinin etkisiyle dinî duygularda da bir farklılaşmayı beraberinde getirmektedir. Bu yönde yapılan birçok araştırma Ramazan ayında dinî duygularda yaşanan artışla birlikte psikolojik iyi olma hali yaşandığını desteklemektedir (Doğan, 2021). Bu anlamda İslam’a özgü bir duygu rejimi oluşturma dönemi olarak değerlendirilebilecek bu ay birçok duygunun maddi ve sembolik düzeyde yeniden üretildiği bir zaman dilimine de işaret etmektedir. Bu çerçevede dinî duygular, aynı zamanda bireylerin dinî bir topluluk bağlamında dinî sembollerle duygusal olarak ilişki kurmasıyla ortaya çıkmaktadır.

Burada kurulan ilişki duygu sosyolojisi bağlamında Riis ve Woodhead’in açıklamalarında nesneleştirme ve özneleştirme, kutsama ve takdis, dışsallaştırma ve içselleştirme süreçleriyle meydana gelmektedir. Bir resim, bir beste, bir heykel ya da bir bina gibi kutsal bir sanat eseri, belirli duyguları ifade eden somut ve kalıcı bir nesneleştirme örneğini temsil etmektedir. Ritüeller, drama ve müzik de dinî duyguların göreceli olarak açık ve kalıcı bir biçime sahip nesnelleştirilmiş ifadeleridir. Nesneleştirmeler ayrıca bir mit anlatmak, bir şarkı söylemek, bir kitap yazmak ya da bir yemek hazırlamak gibi daha az somut ya da kalıcı biçimleri de içermektedir. Nesneleştirme eylemleri sayesinde, duygusal ifadeler sabit ve iletişimsel hale gelmektedir (Riis ve Woodhead, 2010, s. 97). Müzik gibi nesnelleşen formlar aynı zamanda insanlar arasında duygusal araçlar olarak hizmet edebilir ve başka şekilde iletilemeyecek duyguları ifade edebilir ve her sembol bireyler tarafından kendi duygusal

dünyalarında yeniden deneyimlenebilir. Buradaki deneyimler kişiden kişiye farklı duygular da ortaya çıkarabilir. Özneleştirme, nesneyi duyular yoluyla algılamaktan ve duygusal mesajını entelektüel olarak anlamaktan daha fazlasını ve hatta maddî bir ortama tepki olarak bedensel pratiği değiştirmekten daha fazlasını içermektedir. Dinî özneleştirmede, bir nesne dinî olarak kabul edilen duygusal bir tepkiyi kışkırtır. Özneleştirme sürecinde kültürel nesnelere, bireylerin duygularını ifade etmeye yardımcı olan yenilikçi eylemler, anlamlar ya da imgeler üretmek ve bunları meşrulaştırmak için kullanılabilir (Riis ve Woodhead, 2010, s. 100). Dinî duygulara konu olan nesnelere genellikle kolektif sembollerdir ve başkaları da aynı semboller hakkında derin duygular hissettiğinde özneleştirmenin yoğunluğu artmaktadır. Duyguları ifade etmek için kullanılan sembollerin bir topluluk tarafından benimsenerek kimliğini odaklamak ve sınırlarını netleştirmek için kullanılması kolektif duyguların gücünü açığa çıkarmaktadır. Tüm duygular, en kişisel olanları bile ister kendimizle ister başkalarıyla ister sembollerle olsun, bir ilişkiyi kaydetmekte ve belirlemektedir. Dinî musikinin kolektif temsillerini ifade eden Ramazan konserlerinin bu çerçevede sunabileceği en önemli işlevlerden birisi dinî duyguların beslenmesidir. Dinî olarak kabul edilen bir takım içsel duyarlılıkların toplum tarafından belirleniminde dinî musikinin etkinliği dikkate alındığında konserler de bu etkilenimin bir aradalığını temsil etmektedir.

Duygu çalışmalarının çok yönlülüğü dikkate alındığında dinî anlamda da duygu çalışması aynı anda farklı bağlamları dikkate almayı gerektirmektedir. Bireysel katılımcıların veya farklı alt grupların gündelik hayatları incelenerek, tabandan gelen deneyimlerle korelasyonun doğasını anlayarak, dinî duygusallık hakkında veri toplanmalıdır. Bununla birlikte bireylerin ne hissettiği ile dinlerin hissetmelerini beklediği arasındaki karmaşık ilişkiyi aydınlatmak için düzenlenmelidir. Böylesi bir çalışmanın en güçlü yanı, bir bütün olarak kültürel bağlama, siyasete, sosyal değişime, cinsiyete, aile yapılarına, örgütsel hayata, eğitime, sanata ve bir duygu kültürünün oluşmasına katkıda bulunan kişilerin sosyal yaşamlarının diğer tüm bölümlerine dikkat ederek gerçekleştirilmesidir (Corrigan, 2004, ss. 18-19). Bu çerçevede Ramazan konserleri müzikal formları ve etkileşimsel doğasıyla sosyal yaşamın gündelik ilişkileri içerisinde duygu kültürü oluşturmaya katkı sağlayan bir faktör olarak ele alınmaktadır.

2. Müzik, Din ve Dinî Duygu

İnsanı diğer canlılardan farklı kılan belirgin özelliklerinden biri estetik duygusuna sahip olması ve sanat üretebilmesidir. Estetik duygusu ve sanat denildiğinde ise ilk akla gelen tür insanlık tarihi ile başladığı düşünülen müziktir. Dini, dili, ırkı fark etmeksizin tarih boyunca farklı kültür ve etnisiteye sahip toplumların hayatında önemli bir yer tutan ve hemen her bireyin bir şekilde etkisi altında kaldığı müzik, insanlığın ortak duygu dili olarak kabul edilebilir. Kökeni Latince olmakla birlikte günümüzde birçok doğu ve batı dilinde “müzik, music, musique, musikâ” gibi birbirine yakın telaffuzlarla kullanılması bile müziğin insanlığın evrensel dili olduğu yönündeki yaklaşımı destekler niteliktedir.

Müziğin geçmişten günümüze birçok tanımı yapılmıştır. Örneğin Pisagor’a göre müzik; “Birbirine benzemeyen çeşitli seslerden meydana gelen “konser”dir (Özcan ve Çetinkaya, 2020, s. 257). Fârâbî ise müziği “Makam ve melodi türlerini, bunların nelerden ve nasıl teşekkül ettiğini, daha tesirli ve güzel olmaları için ne gibi işlemler yapılacağını araştıran bir ilim dalıdır” (Turabi, 2005, s. 48) diye ifade etmiştir. Jean Jacques Rousseau; “Müzik sesleri kulağa hoş gelecek şekilde terkip etmektir” (Uludağ, 2005, ss. 12-13) derken, İbni-Sinâ ise müziğin temel iki unsuru olan ses ve ritmi ön plana çıkararak onu; “Birbirleriyle uyumlu olup olmadıkları yönünden sesleri

ve bu sesler arasına giren zaman sürelerini, bir melodinin nasıl kompoze edildiğinin bilinmesi amacıyla araştıran matematiksel bir ilimdir” (Turabi, 2004, s. 6) şeklinde tarif etmiştir. İbn Sinâ'nın tarifinden de anlaşılacağı üzere müziğin iki ana unsuru olan ses üretme ve ritim duygusu, doğuştan insana bahşedilmiş vasıflardır. Dolayısıyla insan hem müzik eseri üretebilecek donanıma hem de müzikal seslerden etkilenen bir duygusal yapıya sahiptir.

Müziğin duygular üzerinde bir güce sahip olduğu ve insanın müzikal seslerden etkilendiği düşüncesi, Antik çağlardan beri müzik konusunda kaleme alınan eserlerde çeşitli yönleriyle ele alınan bir konudur. Müziğin duygular üzerindeki tesirini Antik Yunan filozoflarından Artemidorus “Müzik dinlenmesinde kişiyi, sözle, gülüşle ve sesle terennüm etmeye yönelen bir özellik vardır ve bu da Tanrı'nın insana bahşettiği yüce bir yetenektir” (İbnu't-Ṭaḥḥân, 1990, s. 15; Sevinç, 2020, s. 83) ifadesi ile izah ederken Eflâton “Biliniz ki filozoflar (hikmet sahipleri) müziği oyun ve eğlence için değil, kişiye fayda vermek, rûhî lezzetler sağlamak, insan psikolojisini rahatlatmak, sıkıntıyı gidermek, fizyolojiyi dengelemek ve kan akışını düzenlemek için ortaya koymuşlardır...” (Turabi, 2005, s. 18) şeklindeki ifadeleri ile açıklamıştır. İhvân-ı Safâ'ya göre insanlık Âdem Peygamber'den beri müziği kullanmaktadır ve bu durum bizatihi müziğin duygular üzerindeki etkisinin bir delili olarak kabul edilebilir (Çetinkaya, 1995, s. 95). William Shakspeare ise “Müzik yerle gök arasındaki her varlığı hiç kimsenin tahammül edemeyeceği bir kudretle sarsar” (Turabi, 2021, s. 12) ifadesiyle müziğin gücüne atıf yapmıştır.

Müzik, birey ve toplum hayatında önemli bir rol oynamakla birlikte manevi duyguları, acı ve tatlı hatıraları da dile getirmektedir. Müziğin bireysel açıdan duygu ve düşünceleri ifade eden bir araç olmasının yanı sıra, kültürel miras bağlamı da söz konusudur. Genel anlamda müzik bireysel tercih konusu olduğu kadar, toplu eğlencenin ya da ritüellerin konusu da olabilir. Bunun dışında müzik, duygu birliğinin coşkulu ifadelerinden ninnilere ya da bir cenazede yakılan ağıtlara kadar gündelik hayatla iç içedir (Yıldırım Şahin, 2019, s. 15). Bu anlamda müzik insan hayatının hemen her döneminde bir duygu tezahürü olarak yer bulmaktadır. Bu yönüyle müzik, farklı dinî geleneklerde dini uygulamaların ortak özelliklerinden olagelmiş ve arınma, kutsalı tecrübe etme, dini bilgilerin aktarımı, eğitim gibi farklı amaçlarla kullanılmıştır (Batuk, 2013, s. 66). Dinlerin çoğunlukla kendilerini ifade etmek için başvurdukları müzik, ulaşılabilirliği, yaygın ve kolay etkileme gücü ile müracaat edilen sanat türlerinin başında gelmektedir. Sosyal ve kültürel hayatın önemli bir bileşeni kabul edilen müzik, bilhassa merasimler bağlamında oynadığı, dramatisasyon ve duygusal kaynaklık gibi özellikleriyle dinî hayatın mühim bir parçası olagelmiştir (Şahin, 2008, s. 272). Bu sebeple insanlık tarihi boyunca müzik çoğu zaman dinin temel araçlarından biri olarak kabul edilmiştir. İlk zamanlardan itibaren müzikle öncelikle din adamlarının ilgilenmesi, müzikle dinin ayrılmaz bir bütün olarak algılanmasına sebep olmuştur (Turabi, 2021, s. 12).

Müziğin dinî duygular üzerindeki tesirine dair de klasik kaynaklarda birçok açıklamaya rastlanmaktadır. Bu anlamda Hermes'in “Tanrı bizdeki zafiyeti bilince bize ruhsal halimizi düzelten musiki ilmini verdi. Biz musikiyi dinî günlerimizde hüznü/duygusal melodilerle O'nu yücelterek ve kutsayarak Tanrı'ya yaklaşmak için kullanırız ki, bu durum içinde bulunabileceğimiz en güzel ruh halidir” (İbnu't-Ṭaḥḥân, 1990, s. 15; Sevinç, 2020, s. 83) şeklindeki ifadesi, Beethoven'in “Musiki, insanı Allah'a en ziyade yaklaştıran bir unsurdur ve bu anlamda bütün felsefelerden üstündür” (Turabi, 2021, s. 12) ve Mevlana Celaleddin-i Rûmî'nin; “Musiki, Allah âşıkları için ruhun gıdasıdır; zira onda sevgiliye yani Allah'a kavuşma ümidi mevcuttur” (Uludağ, 2005, s. 210) ifadeleri örnek olarak verilebilir. Dinlerin birden fazla sembolik ögesi söz konusu iken, müzik farklı kültürlerde dinî ortamların yaygın bir özelliğidir. Ayrıca çok sayıda araştırmacı, müziğin sosyal uyum ve işbirlikçi davranışta

önemli bir rol oynayabileceğini belirtmiştir. Müziğin, ritüellerin yapısını kapsayan sembolik bir sistem olarak işlev görebileceği ve dinî ortamların insanların sosyal davranışları üzerinde karmaşık etkileri olabileceği öne sürülmüştür (Lang ve diğerleri, 2016, s. 2). Buna ek olarak müziğin gündelik yaşamın etkileşimsel durumlarında duygulara atıfta bulunarak ahlaki ve kültürel olarak canlandırıcı yönü oldukça önemlidir. Bu etki dinî duygular söz konusu olduğunda ise dinî musiki temelinde gerçekleşmektedir.

Asırlardır ibadet ve zikre eşlik etme gayesi güden dinî musiki, yeni bir hüviyet kazanmaya başlamıştır. Artık popülerleşen biçimleriyle dinî musiki insanların dönüşen müzik dinleme ihtiyacına alternatifler sunan, ilgi ve beğeni almaya odaklanan bir yöne doğru kaymaktadır. Ayrıca modern tüketim kültürünün dönüştürdüğü dünyamızda diğer kültür ve sanat eserleri gibi ekonomik bir değer üretmekte ve böylece zamanla kültürel tüketim nesnesi haline gelmektedir (Sevinç, 2023, s. 26). Müziğin nesneleştirilmesinin birçok sonucu olmuştur. Birincisi ve en fazla dikkat çeken, nesneleştirme müziğin metalaşmasına yardımcı olmuş; hem somut bir maddi nesne olarak paketlenmiş müzik hem de onun icrasına yönelik soyut yasal haklar parayla takas edilmeye başlanmıştır. İkincisi, nesneleştirme hem kolektif bilincin hem de müzik sosyolojisinin ana araştırma nesnesi olan ayrıntılı kişisel müzik zevklerinin gelişimini teşvik etmiştir. Üçüncüsü, müziği bağlamından ayırmıştır. Başka bir deyişle bireyler artık hangi müziği dinleyeceklerini özgürce seçme olanağına erişmiştir (Schwarz, 2017, s. 56). Bu durumun müziğin değerinin alım satım ve görünürlük üzerinden belirlenmesi gibi bazı olumsuz sonuçları olsa da dinî musiki kültürünün korunmasına yardımcı olması, gündelik yaşamda popüler müziğin egemenliğinden rahatsız olan kesimlere dinî musiki eserlerinin ulaşabilmesi ve ayrıca dinleyicinin dinî duygularının beslenmesi ve ruhsal tatmini gibi sağladığı olumlu taraflarından söz edilebilir (Sevinç, 2023, s. 26).

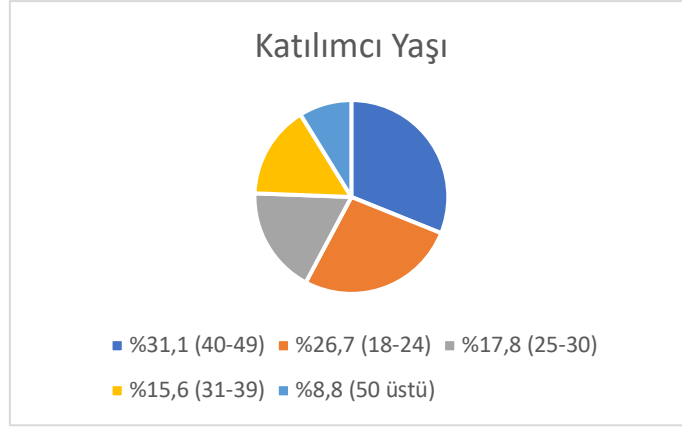
Türk din musikisi açısından bakıldığında genellikle geçmişte icra edildiği mekanlar üzerinden cami musikisi ve tekke musikisi şeklinde bir tasnif söz konusudur. Nitekim dinî musiki türlerinin hemen hepsi ya camide ibadete ya da tekkelerde zikre eşlik etmesi amacıyla ritüalistik düzeyde vücuda getirilmiş eserlerdir. Dinî musiki, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki batılılaşmaya dönük politikaların bir sonucu olarak uzunca bir süre geleneksel icra alanı bulmakta zorlanmıştır. 1950'lerden itibaren diğer müzik türlerinde olduğu gibi dinî musiki sahasında da değişen sosyokültürel şartlar ve teknolojinin hızla gelişimi neticesinde geleneksel biçimlerin yanı sıra yeni icra alanları ortaya çıkmaya başlamıştır. Öncelikle ses kayıt teknolojisi, radyo-TV yayınları gibi teknolojikleşme ve dijitalleşme süreçleri ardından, şehir hayatının modern yaşam biçimleri olarak konser salonları gibi son asrın yenilikleri daha önce camilerde veya tekkelerde sınırlı sayıda insana hitap eden dinî musiki eserlerini kitlesel dinleyicinin beğenisine sunmuştur. Bu kitleselleşme 1975 yılında Ankara Radyosu'nda ilk defa kurulan Tasavvuf Musikisi Korosu ile ivme kazanmış, daha sonra sayıları artan resmi ve özel dinî musiki korolarının konser-kayıt faaliyetleri, yine dinî musiki sanatçılarının verdiği bireysel konserler, albüm çalışmaları, radyo-tv programları vb. faaliyetlerle artarak devam etmiştir (Sevinç, 2023, s. 25). Bu kapsamda özellikle 90'lı yıllardan itibaren dinî duyguların yoğun bir şekilde tezahür ettiği Ramazan aylarında, başta belediyeler, çeşitli kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşları tarafından organize edilen Ramazan konserlerinin 2000'li yıllarda yaygınlaşması ile bu konserler dinî musiki eserlerinin toplumla buluştuğu ve ortak bir duygu ortamının yaşandığı önemli bir kültürel mecraya dönüşmüştür.

3. Bulgular, Tartışma ve Yorum: Dinî Duygunun Kolektif Coşkusu Ramazan Konserleri

Duygulara dair etkileşimsel sosyolojik çalışmaların en önemli argümanlarından biri, Collins tarafından ifade edilen, duyguların sosyal dayanışmanın tutkalı ve değişim ya da çatışmayı harekete geçiren enerji olduğudur (Collins, 2004). Bu duygusal süreçleri teorileştirmeye yönelik erken ve artık klasikleşmiş bir girişim, Durkheim'in "kolektif coşku" kavramıdır. Kavram bir araya gelmiş bir kalabalığın duygusal olarak uyarılmasının hem sosyal uygunluk hem de grup temelli eylemlilik için nasıl bir potansiyel yarattığını açıklamaktadır. Kolektif coşku üzerine Collins'in *etkileşim ritüeli teorisi* kolektif coşkunun en gelişmiş yorumlarından biridir. Genel olarak etkileşim ritüeli teorisi, Durkheim'in din sosyolojisi ile Goffman'ın durumsal mikrososyolojisinin formalize edilmiş bir sentezidir. Durkheim'in ritüel çalışmasına temel katkısı, ritüellerin ahlaki bir düzen yaratma ve onaylama yollarını keşfetmesiydi. Erving Goffman ise ritüel kavramını genişleten bir dizi çalışmada bu fikri hem geliştirir hem de alt üst eder. Durkheim'in sosyolojisinin toplumu öncelendiği söylenebilirse, Goffman'ın sosyolojisi, etkileşimin mahrem, dünyevi ve mikro düzeyi üzerinde durduğu için buradaki bireyleri önceler. Durkheim'in anlayışında, sosyal gerçekler bir yaratılış hikayesi olmadan var olur; toplumdaki önce gelirler. Birbirimizle etkileşimde bulunurken, ritüelleri ve sembollerini değiş tokuş ederken, bu sosyal gerçekleri tekrar eder, yeniden kaydeder ve güçlendiririz. Buna karşın Goffman, her birimizin ritüeller, semboller, oyunlar, kurallar ve emirler hakkındaki bilgimizi sosyal gerçeklerle ilişkili olarak kendimizi stratejik olarak konumlandırmak için kullanma biçimimize odaklanmaktadır (Rossner ve Meher, 2014, s. 205). Collins'in teorisinin güçlü iddiası, mikro etkileşimsel karşılaşmalardan makro-tarihsel eğilimlere kadar her türlü sosyal olgunun nihayetinde birkaç bileşenden oluşan etkileşim ritüel zincirleri açısından açıklanabileceğidir (Collins, 2004). Bu bileşenler, fiziksel olarak sınırları belirlenmiş bir yerde toplanmış, ortak bir ruh halini ve dikkat odağını paylaşan bir dizi eş düzeyli bireyi içerir. Bu değişkenler, katılımcıların birbirlerinin duygularıyla senkronize olduklarında daha da pekiştirilir. Bu da Durkheim'in kolektif coşku olarak adlandırdığı ortak deneyimin yoğunlaşmasına ve kolektif vicdan ya da kolektif bilincin oluşmasına yol açar (Collins, 2014, s. 35). Etkileşimlerin bunu izleyen sonuçları, bireyde duygusal enerji inşası ile grup dayanışması, ahlak ve üyelik sembollerinin büyümesidir. Buradan hareketle, kolektif coşkunun esas olarak etkileşimsel bir süreç tarafından açıklandığını görülmektedir. Temel mekanizma, etkileşime giren katılımcıların birbirlerinin duygusal durumunu etkilediği ve yoğunlaştırdığı bir "duygusal bulaşma" olarak özetlenebilir (Collins, 2004, s. 76 vd.). Bu noktada Türkiye'de Ramazan aylarında yapılagelen ilahi konserleri dinî duyguların yoğunlukla yaşandığı bir zaman diliminde duyguların etkileşimsel bulaşmasına dair ampirik veriler sunmaktadır. Ayrıca Collins'in kolektif coşkunun temeli olarak sunduğu kişiler arası ritmik senkronizasyonun algılanan sosyal bağı ve olumlu etkiyi artırdığına dair meta-analitik kanıtlarla uyumludur. Aynı zamanda konserlerde ilahi dinlerken ya da eşlik ederken mikro senkronizasyon mekanizmaları dinî etkileşim ritüellerini seküler ritüellerden ayıran belirli özelliklerini ortaya çıkarmaktadır (Collins, 2014, s. 309). Çünkü bu konserlerde temel duygulanım biçimi dinî içeriklidir. Buradan hareketle bu çalışmada Ramazan ayında gerçekleştirilen ilahi konserlerinin dinî duyguları kolektif coşku zemininde dışsallaştırma potansiyeline dikkat çekilmektedir.

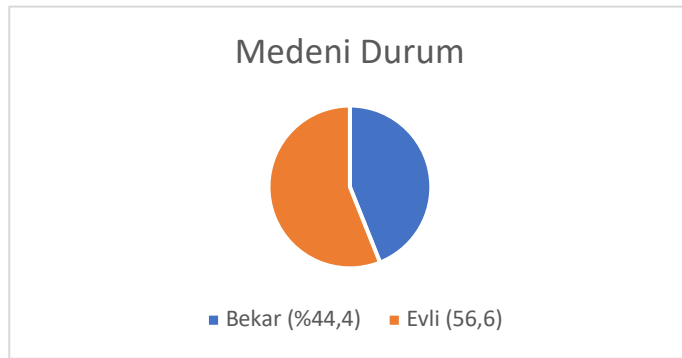
Araştırma Ankara ve İstanbul şehirlerinde 2023 yılı Ramazan ayında (23 Mart-21 Nisan) organize edilen farklı günlerdeki konserlere katılan dinleyicilerle yapılan yarı-yapılandırılmış görüşme tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Doç. Dr. Fatih Koca, Prof. Dr. Mustafa Demirci, Mesut Şimşek, Ömer Faruk Güney ve Dr. Asım Akkuş isimli sanatçıların ilahi konserleri takip edilerek adı geçen konserlere katılan dinleyiciler içerisinde seçilen 18-65 yaş aralığında seçilen gönüllü katılımcılara hem genel anlamda dinî musiki dinlemek hem de

Ramazan ayı içerisinde konser etkinliklerine katılmakla bağlantılı olarak duygu dünyalarını yansıtmaya yönelik sorular sorulmuş ve ucu acık bir şekilde cevaplandırmaları beklenmiştir. Özellikle duygu rejimlerini tespit etmek amacıyla dinî duygularını kavramsal düzeyde ifade edebilecekleri şekilde sorular yöneltilirken aynı zamanda yaşadıkları deneyim, katılımlı gözlem tekniği ile gözlemlenmiştir. Sorular yüz yüze iletiildiği gibi çevrimiçi iletişim araçları üzerinden bağlantı oluşturularak isteyen katılımcılara soruları çevrimiçi cevaplandırma imkânı da sunulmuştur.

Grafik 1 Katılımcı Yaşları

Katılımcı profilleri dikkate alındığında yaş aralığının çoğunlukla 18-49 aralığında olduğu görülmüştür (Grafik 1). Bu veriden hareketle Ramazan konserlerinin çoğunlukla genç bir kitleye hitap ettiği tespit edilmiş aynı zamanda saha gözlemlerinde de bu durum benzer şekilde doğrulanmıştır. Özellikle bu yaş aralığında kadın dinleyicilerin sayıca daha fazla olduğu ve bireysel katılımdan ziyade arkadaş ya da aile grupları şeklinde katılım sağlandığı gözlenmiştir.

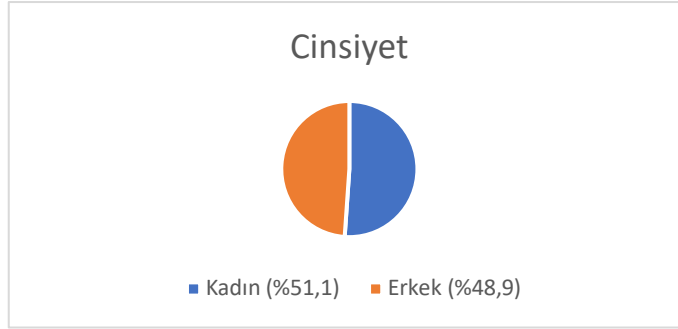

Grafik 2 Medeni Durum

Medeni durum itibariyle dengeli bir dağılım olmakla birlikte evli oranının %56,6 (Grafik 2) olması konser etkinliklerinin ailece planlanan ve birlikte katılım sağlanan etkinlikler olduğu izlenimi vermiştir. Ayrıca konser alanlarında ailece katılım sağlayanların varlığı da gözlemlenmiştir. Hem karı-koca çiftler hem de çocuklarıyla birlikte ailelerin katılımı Ramazan ayının manevi ortamından toplumsal bir zeminde ve bir arada faydalanma isteğini açığa çıkarmaktadır. Zira konser alanlarına ait kelime bulutu dikkate alındığında bu durumun “birliktelik” kavramıyla yansıdığı görülmektedir (Bkz. Şekil 2). Bu durum Türk toplumunun duyguyu birlikte yaşamak fikri

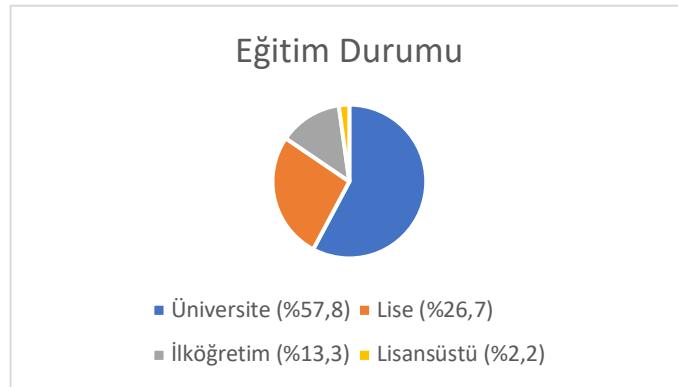

etrafındaki düşünceleri yinelemektedir. Birlikte yaşanan duyguların kolektif coşkuyu doğurduğu yönündeki açıklamalar dikkate alındığında Ramazan konserleri dinî kolektif coşku ortamı özelliği taşımaktadır.

Grafik 3 Cinsiyet

Katılımcıların cinsiyet dağılımı dikkate alındığında (Grafik 3) dengeli bir kadın-erkek dağılımı gösterdiği görülmüştür. Dinî musiki konserlerinin sanatçı tarafı dini gerekçelerle erkek egemen bir tablo çizmekten dinleyici profillerinde böyle bir durumun olmadığı ifade edilebilir. Hem aile üyeleriyle hem de bireysel olarak kadın ve erkekler ilahi konserlerine ortak katılım sağlamaktadır. Konser alanlarına dair gözlemlerimizle katılımcı verileri arasında da bir uyum söz konusudur. Saha gözlemlerinde kadın dinleyicilerin erkeklere oranla daha fazla sayıda olduğu görülmüştür. Ayrıca konserlerde kadın ve erkeklerin farklı yerlerde etkinliği takip ettiği görülse de ailelerin bir arada katıldığı da izlenmiştir.

Grafik 4 Katılımcı Eğitim Bilgisi

Araştırmada görüşülen katılımcıların yarısından fazlası üniversite mezunudur. Bu anlamda katılım sağlanan konser verileri dikkate alındığında dinî musiki dinleyicilerinin belli bir düzeyde bilinçli dinleyicilerden oluştuğu yargısına ulaşılmıştır. Katılımcıların çoğunlukla kavramsal tanımlamada zorlanmaması ve dinî musiki ile dinî duyguları arasında belirgin bir ilişki kurabilmeleri bunu destekler niteliktedir (Bkz. Şekil 1). Bu farkındalık dini duyguların toplumsal olarak inşasına dair hem etkileşimsel hem de bireysel düzeydeki potansiyeli ifade etmektedir. Bu potansiyel dini duygularının bir dışavurumu olarak dinî musiki dinlemenin etkilerine dair katılımcıların sıklıkla başvurduğu kavramlar ekseninde de görülebilmektedir.

Araştırmada katılımcılara yöneltilen sorulardan elde edilen veriler söylem analizi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Burada konuşma metinleri insan deneyimlerinin bir yönünü yansıtan boyutuyla ele alınmış ve söylemin, içerisinde bulunduğu sosyokültürel ortam dikkate alınmıştır. Söylem analizi sadece metne odaklanan

bir yöntem değildir. Dil ve toplumsal çevre arasında karşılıklı yapılandırıcı bir ilişki olduğu üzerinde durur ve bu ilişki ile nasıl bir anlam dünyası inşa edildiğine dair yorumlama imkânı sağlamaktadır (Çelik ve Ekşi, 2008, s. 115). Bu çerçevede görüşmelerden elde edilen veriler hem dinî musiki dinleme deneyimi hem de konser ortamına dair deneyimleri yansıtan kavramsallaştırmalardan hareketle oluşturulan kelime bulutları (şekil 1 ve 2) ile yansıtılmıştır. Ayrıca görüşme verileri kodlanmış ve tematik açıdan kategorize edilerek katılımcıların yönelimleri tespit edilmiştir. Konuşma verileri metne aktarılırken katılımcıların isimleri doğrudan verilmemiş ve Katılımcı 1, Katılımcı 2, Katılımcı 3... şeklinde kodlanarak yansıtılmıştır. Dinî musiki dinleme ve konsere katılma deneyimi dikkate alındığında manevi açıdan iyi olma hali ve kolektif dinî coşkuyu yansıtan iki farklı tema ile karşılaşmıştır.

Araştırmanın saha boyutu dikkate alındığında esasında bir tür dinleme ediminden bahsedilmektedir. En basit anlatımıyla konserler bir grup müzisyenin sahne aldığı ve bu tür müziği dinlemek isteyenlerin bir araya geldiği bir etkinliklerdir. Bu açıdan konserler bir sanatsal eylem olmakla birlikte sahnenin karşı tarafı dinleyiciler ve olaydan etkilenenler grubunu temsil etmektedir. Eleştirel sosyolojinin en önemli temsilcilerinden Theodor Adorno, müzik dinleyicisini “uzman dinleyici”, “iyi dinleyici”, “eğlence dinleyicisi” ve “duygusal dinleyici” olarak tiplerleştirirken duygusal dinleyicilere pek sıcak bakmazdı. Duygusal dinleyici, Adorno’ya göre müzikten kaynaklanan duygularla özdeşleşerek kişinin orijinal duygusal durumunu değiştirmesi anlamında Platonik sempati ve Aristotelesçi katarsis (arınma) yöntemlerini kullanmaktadır. Adorno için kitleler için arınma sanatsal açıdan saygısız ve politik olarak zayıflatıcıdır çünkü duygusal dinleme yoluyla, müzik dinleyicileri kendi yabancılaşmalarından uzaklaşır ve hazlara bağımlı hale gelmektedirler (Adorno ve Horkheimer, 2010). Bu tür dinleme tipik olarak müziği ve onun biçimsel yapısını anlamak için gerekli eğitimden yoksun aktörler tarafından icra edilmektedir. Adorno sanatsal müziğin, dürtülerin ekonomisine hizmet edemeyecek kadar kutsal olduğunu düşündüğü için duygusal dinlemeyi patolojik hale getirmiştir (Adorno ve Horkheimer, 2010). Onun küçümseyici sözleri, bugün sadece elitist, anti-demokratik tonu nedeniyle değil, aynı zamanda duygusal dinleme pratiği o zamandan beri evrenselleştirildiği ve daha geniş cinsiyet, sınıf, yaş, etnik ve eğitim grupları arasında zemin kazandığı için şaşırtabilir. Örneğin eğitilmiş tabakaların Adorno'nun kutsal parçaları dinleyen uzman veya iyi dinlemesinden, daha deneyim odaklı bir dinlemeye geçişi, Bourdieu'nün (Bourdieu, 2015) ifadesiyle ayırmadan hepçillığe geçişe katkıda bulunmuş olabilir. Egemen sınıfların müzik dinleme kalıplarının, Bourdieu'nün önerdiği gibi toplumsal kimlik ve ayırımın kamusal gösterimine daha az yönelmiş olabileceğini ve daha çok öznel olarak farklı duygular hissetmeye, yani benliğin sağaltımına ve duygusal yönetimine yönelik olabileceğini tahmin edebiliriz. Bu açıdan bakıldığında müzik kitlesel olarak üretilen ve tüketilen bir kültür metası olarak bireysel hatta bencilce bir tüketime doğru kaymaktadır (Ergur, 2020, s. 191).

Dinleme, gündelik kullanımda her ne kadar bireysel duygularla ilişkilendirilen bir kavram olsa da özellikle gelişen teknolojilerle birlikte medya etkisinin artmasıyla sosyolojik bir bağlam kazanmaktadır. Ergür’ün ifadesiyle törenler ritüeller ve toplumsal geçiş halleri müzikle var olmakta; en kozmopolitinden en muhafazakarına kadar tüm tören kodlarında müziğin biçimlendirici etkisi hissedilmektedir (Ergur, 2020, s. 25). Dinî musiki tercihlerini belirleyen sebepler sorulduğunda katılımcıların %68,8’inin (31 kişi) medya, sosyal medya, arkadaşlar ya da sosyal çevre yanıtını vermeleri dinî musiki tercihlerinde sosyolojik etki alanlarının belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Dinî musiki dinleme tercihlerinde diğer müzik türleri gibi sosyolojik etkenler oldukça önemli yer tutmaktadır. Müzik zevkini oluşturan sebeplere dair sorulan soruda birçok katılımcı tarafından medya etkisi özellikle vurgulanmıştır:

“Filmlerde etkilendiğim sahnelerde yer alan duygusal müzikler müzik tercihimde etkilidir.” (Katılımcı 24)

“Ruh halim müzik tercihim etkiler özellikle radyodan dinlediğim şeylerden etkilenirim.” (Katılımcı 42)

“Kendi yaşam tarzım, zevklerim öncelikli olmakla birlikte medya etkisi olabilir.” (Katılımcı 30)

Yıldırım Şahin tarafından müzik dinleme alışkanlıklarına dair yapılan araştırmada da bireylerin müzik tercihinde bulunurken, içinde bulunduğu sosyal çevreden ve mevcut ekonomik durumundan etkilendiği (Yıldırım Şahin, 2019) şeklinde benzer bir sonuç gösterilmiştir. Bu açıdan Schwartz’ın “duygusal kulak damlaları” olarak kavramsallaştırdığı bireysel müzik tüketimi tamamen öznel bir tercih meselesi değildir. Onun da ifade ettiği gibi tüketici kapitalizmi yani mevcut sosyokültürel ve ekonomik ortam, bir dizi teknolojik olanakla birlikte, çağdaş duygusal müzik tüketiminin ortaya çıkmasını sağlayan önemli koşullar oluşturmuştur (Schwarz, 2017, s. 74).

Gelinen noktada müzik tüketiminin aynı zamanda duyguların bakımı ile ilişkilendiği görülmektedir. Esasında bu tarz bir dinleme biçimi çok eski çağlardan beri müziğe verilen anlamla ilişkili olarak var olagelmiştir. Antik Yunan filozof ve tabiplerinde müziğin hastalıkların tedavisinde kullanımı ile ilgili birçok örnek bilinmektedir (Kalender, 1997). Ancak on dokuzuncu yüzyıl sonlarından itibaren dijitalleşen müzik teknolojileri ile artan kayıt imkanları müziği bireysel var oluş alanlarının ve bireysel sağaltımın doğal bir parçası haline getirmiştir (Ergur, 2020, s. 192). Bu kültürel tüketim biçimi, toplumsal alanda yukarı doğru hareket ettikçe, müziğin toplumsal anlamını değiştirmektedir. Benzer dinleme biçimleri ile dinî musiki söz konusu olduğunda da karşılaşılmaktadır. Klasik sanatsal formlarının ötesinde dinî-tasavvufî müzik, terapötik faydalar ekseninde değerlendirilmektedir. Dinî musiki dinleyicilerinin bu müzik türü ile kurdukları duygusal kavramsal ilişkiye bakıldığında “maneviyat”, “huzur”, “şifa”, “rahatlama”, “dinlenme” gibi kavramsal ilişkiler müziğin terapötik olarak hizmete koşulduğunun göstergelerindedir. Katılımcılara bireysel olarak dinî musiki dinlemenin kendilerinde hangi duygu ya da düşünceleri uyandırdığı sorulduğunda verilen cevaplar incelendiğinde birçok katılımcının bu gerçeği yansıttığı görülmüştür:

İlahiler maneviyatımızı güçlendiriyor (Katılımcı 21)

Rahatlatıcı ve enerjimi yükselten bir his oluşturuyor (Katılımcı 23).

Daha uhrevi hissettiriyor (Katılımcı 27).

İyi hissetmemi ve manevi yönden biraz lezzet almamı sağlamaktadır (Katılımcı 28).

Sevgi hoşgörü sakinlik verip relax olmamı sağlıyor (Katılımcı 29).

İnsanı sakinleştiren, içine döndüren ve dinî duyguları dahada yoğunlaştıran tarafları olduğu için dinliyorum (Katılımcı 30).

Ruhen iyi hissetmeme, sakinleşmeme yardımcı oluyor. İyi birşey yaptığım kanısında oluyorum. (Katılımcı 32).

Şekil 1 İlahi Dinlemenin Verdiği Duygular ve Düşünceler

Görüldüğü gibi hem kutsal bir sanat hem de bir endüstri dalı olarak müzik, bireysel tüketim için duyguların üretimi etrafında kavramsallaştırılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında yüzyıl içinde Adorno'nun elitist sözleri, neredeyse geçmiş çağın kalıntıları haline gelmiştir. Yirmi birinci yüzyıldaki duygusal müzik tüketiminin hikayesi bu nedenle karmaşık bir hikayedir. Birincisi, duygusal anlamda ruh halinin şekleleştirilmesi, kendini tanıma, değerlendirme ve terapi nesnesi olarak müziği inşa etmiştir. Bu artan refleksivite sayesinde, modern insanlar olağandışı bir şey hissetmeseler bile, müzikle birlikte kendilerini sürekli olarak bir tür ruh haline sahip olduklarını düşünebilirler. İkincisi, kayıt teknolojileri, müziği bir olaydan istikrarlı bir nesneye dönüştürmektedir. Kayıt her zaman tüketim için kullanılabilir ve her zaman tamamen aynı sesi çıkarmaktadır (Ergur, 2020, s. 200). Duygu ve müziğin bu çifte nesnelleştirilmesi, müziğin duygular üzerindeki etkisi çok eski zamanlardan beri bilindiğinden, müziğin duygusal yönetim için sistematik kullanımına yol açmıştır (Schwarz, 2017, s. 74). Müziğin bireysel anlamda terapötik (iyileştirici, sağaltıcı) kullanımı müziğin geniş ölçekte kitleleşmesi ile gelişmiştir denebilir. Müzik endüstrisinin gelişimi ve müzik sektörünün maddi olanaklarındaki değişiklikler bildiğimiz şekliyle müziğin duygusal tüketiminin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Bu yeni tüketim tekniği önceleri damgalanmış olsa da daha sonra sosyal alanda yaygınlaşmaya devam etmiştir.

Müzik endüstrisi, dinleyicisini “katarsisi çıkarmaya” (Ergur, 2020, s. 195) sokmakta ve geç modern insanın duygusal bakımı için hammadde olarak tüketilecek parçalar sunmaktadır. Bunu yaparken, müzik endüstrisi (elektronik endüstrisi ile) günlük yaşamda duygusal yönetimin rasyonelleşmesine önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır. Böylesi bir ortamda bireysel benlik, müziği tüketim nesnesi olarak ele alırken müziğin kolektif coşkuya kaynaklı etme imkanı, farklı bir toplumsal bağlama kapı açmaktadır. Kolektif coşku kavramı Durkheim sosyolojisi temelinde açıklayıcı bir terimdir.

Şekil 2 Ramazan Konserlerinin Duygu Dünyası

Ramazan konserleri bu bağlamda dinî duyguların coşku alanları ve dinî anlamdaki coşkunun bir dışavurumu olarak değerlendirildiğinde Durkheim'ın elektrik metaforundan hareketle toplumun pillerini yeniden doldurmasına izin vermektedir. Başka bir deyişle dinî duyguların beslenmesine ve yeniden üretimine katkı sağlama potansiyeline sahiptir. Bu anlamda dinî musiki dinlemenin, dinî duyguları uyandırmanın yanında öğretici boyutunun katılımcılar tarafından vurgulanması da dikkat çekmiştir.

Daha iyi hissettiriyor, daha huzurlu hissettiriyor, dinî değerlerimi sürekli olarak hatırlatıyor, maneviyatımı artırıyor, teşvik edici ve harekete geçirici olduğundan beni olumlu anlamda etkiliyor (Katılımcı 35).

Dinî musiki dinlerken huşu ile Allah'ı anmanın manevî huzurunu hissediyorum. Ayrıca bazı dinî musiki türlerinin içerdiği bilgiler itibariyle okul öncesi yaş ve ilk çocukluk dönemindeki öğrenciler için öğretici rolü olduğunu düşünüyorum. (Katılımcı 34).

Yaradana ve nebisine yaklaşım tanıma duygusu (Katılımcı 41).

Allah'ın varlığını ahireti (Katılımcı 2)

İç huzuru, rahatlama, Allah'ı ve ibadetleri hatırlama (Katılımcı 18).

Allah'ı, peygamberimizi, ahireti hatırlamama ve yaşadığımız hayat üzerine düşünmeme vesile oluyor. (Katılımcı 24).

İlk olarak rabbimi, peygamber efendimizi, dinimizi, Müslümanlığımızı hatırlattığı için bir yandan hoşnut olurken diğer yandan acizliğimi ve iyi bir kul olamayışımı düşündürüp duygulandırıyor ve çok üzülüyorum (Katılımcı 32).

Bu durum aynı zamanda din öğretiminde duyguların önemini de açığa çıkarmaktadır. Her toplum toplantılar, görüşmeler, ayinler, törenler veya meclisler yoluyla ahlaki birliğini yeniden teyit etmeye ihtiyaç duymaktadır. Bu tür toplu coşku anları, daha genel bir toplumsal durumun yalnızca en yoğun gösterimidir ve başkalarıyla olan ahlaki uyumumuz toplum için bir iştahı besler ve sürdürür (Law, 2011, s. 50). İşte Ramazan konserleri de birer dinî kolektif coşku alanları olarak dinî duygu ve duyarlıkların yoğunlaştığı ve ahlaki uyumla birlikte toplumsallığın yeniden üretildiği ortamlar sunmaktadır.

Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri* adlı eserinde kolektif coşkudan altı kez söz etmiştir. O, Spencer ve Gillen'in Avustralya yerlilerine ilişkin yakın tarihli etnografisinden hareketle kolektif coşku kavramının hem dinde hem de toplumda değişimin nasıl meydana geldiğini açıkladığını iddia etmiştir. Durkheim, kolektif coşku ve toplumsal değişim arasındaki ilişkiyi kanıtlamak için ritüel davranışın ve coşkunun önemine vurgu yapmıştır (Durkheim, 2005, ss. 427-428). Durkheim'in kolektif coşkusunu geliştiren Collins, etkileşim ritüeli teorisiyle coşkunun etkileşimsel kaynakları üzerine durmuştur. Burada etkileşimsel ritüel farklı duygu alanları yoluyla oluşabilmektedir. Ramazan konserleri gibi dinî duygular temelinde de bir coşku ortamı meydana getirilebilir. Ancak burada önemli olan nokta bir ritüel etkileşiminde dikkatin karşılıklı olarak odaklanması ve paylaşılan duyguların yeni bir duyguya dönüştürülmesidir. Bu ise dayanışmanın kolektif coşkusudur. Collins'in deyişiyle eğer hep birlikte kızgın ya da üzgünsek, yine de kendimizi daha iyi ve daha güçlü hissederiz. Bu anlamda etkileşimsel coşku ortamları duygu dönüştürücülerdir (Collins, 2014, s. 300). Buradan hareketle Ramazan konserlerine katılım sağlayan görüşmecilerin kavramsal çıkarımları ekseninde düşünüldüğünde (şekil 2) konser alanlarının Ramazan ayının manevi ortamında duygusal bir dönüşüm arayışı dikkat çekmektedir. “Birliktelik” vurgusu ile ifade edilmiş olan “maneviyat”, “şifa”, “huzur”, “ruhun” dinlenmesi gibi açıklamalar konser alanlarının dinî duygusal rejimini açığa çıkarmaktadır. Ramazan konserlerinde dinî duygular kolektif düzeyde daha çok iyi olma halinin ya da sağaltımın enerjisini işaret etmektedir.

Kolektif süreçler olarak etkileşimsellik ve kolektif coşku için ifade edilenler bireysel düzeyde de geçerlidir. Katılınan ortamda duygusal enerjisini yükselten bireyler bu ritüelleri tekrarlamaya çalışmaktadır (Collins, 2014, s. 302). Her ne kadar farklı mecalardan dinî müziğe ulaşmak kolaylaşmış olsa da konser alanlarına katılımın devam ediyor olması kolektif duyguların yeniden yaşanma isteğiyle alakalıdır. Katılımcılara katıldıkları konser etkinliğinden etkilenme ve beklentilerini karşılama düzeyi ile alakalı soru yöneltildiğinde üç kişi hariç olmak üzere neredeyse tamamının olumlu tepki vermesi gerçekleşen kolektif dinî etkileşim ortamının kendini yeniden üreteceği anlamına da gelmektedir.

Dinî duygunun duygusal rejimler (toplumda var olagelen duygu ortamları, sembolleri, nesnelere) tarafından şekillendirildiğinden bahsedilmişti. Kolektif coşkunun yanı sıra duyguların belirli bir sosyal birimi ya da ortamı olarak değerlendirdiğimiz Ramazan konserleri aynı zamanda yapılandırılmış toplumsal ilişkilerin bir yansıması olarak da ifade edilmelidir. Duygusal rejim kavramı dinî duyguları, onu oluşturan sosyo-kültürel ilişkiler açısından anlamamıza imkân vermektedir (Riis ve Woodhead, 2010, s. 11). Dinî dünyanın sanatsal sembolleri ve onu yeniden üreten aygıtları olarak dinî musiki, böylesi kolektif etkinliklerle dinî duyguların şekillenmesinde rol oynamaktadır. Din alanındaki sembollerden biri olan dinî musiki katılımcı kavramsallaştırmalarında görüldüğü gibi bir özneleştirme biçimi olarak duygu yapılarını insanlara aktarmaya ve bir duygu rejimi oluşturmaya hizmet etmektedir.

4. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, dinî musikinin dinî duygular ile ilişkisini konser alanları örneğinden hareketle inceleyerek, dinî duyguların müzik aracılığıyla nasıl anlamlandırıldığını ve toplumsal düzeyde nasıl etkileşimler oluşturduğunu araştırmıştır. Bulgular, dinî musikinin kolektif dinî coşku ve toplumsal birlik oluşturma süreçlerinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Kolektif coşku kavramı, bu etkileşimleri daha iyi anlamamızı sağlamış ve Ramazan konserleri gibi dinî musiki etkinliklerinin toplumsal dayanışmayı güçlendirmede nasıl işlev gördüğünü

açıklamıştır. Çalışma, öncelikle duyguların sosyal etkileşim ve kolektif coşku kavramları çerçevesinde incelenmesini amaçlamıştır. Collins'in duyguların sosyal dayanışmanın tutkalı ve değişimi harekete geçiren enerji olduğu argümanı temele alınmıştır. Collins'in etkileşim ritüeli teorisi, kolektif coşkunun daha derinlemesine bir açıklamasını sunmakta ve sosyal olguların duygusal bileşenlerle açıklanabileceğini ileri sürmektedir. Bu bileşenler, toplumun bir araya geldiği fiziksel alanlar, ortak ruh hali ve dikkat odağına sahip bireyleri içermektedir. Ayrıca katılımcıların birbirlerinin duygusal durumlarına uyum sağlamalarıyla daha da güçlendirmektedir. Etkileşimsel teoride, genellikle benliğe atfedilen özellikler etkileşim alanına atfedilmektedir. Bu açıdan Ramazan konserlerinin dinî duygunun oluşturduğu bir etkileşim alanı olarak değerlendirilebileceği sonucuna varılmıştır.

Ramazan konserleri, toplumsal bir bağlamda dinî duyguları yaşatan ve paylaşan bir etkileşim alanı olarak önemli bir rol oynamaktadır. Bu tür etkinlikler, bireysel duygusal deneyimlerin kolektif bir coşkuya dönüşmesine ve toplumsal dayanışmanın güçlenmesine katkıda bulunabilir. Araştırma, 2023 yılı Ramazan ayında farklı sanatçıların dinî musiki konserlerine katılan dinleyicilerle yapılan görüşmelerle gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların yaş, medeni durum, cinsiyet ve eğitim seviyesi gibi profilleri incelenmiş ve genel olarak genç ve eğitilmiş bir kitleye hitap eden etkinliklerin ailece katılım sağlama isteğiyle uyumlu olduğu görülmüştür. Bu durum, Türk toplumunun dinî duyguları birlikte yaşama eğilimini yansıtmaktadır. Ramazan konserleri dinî duyguların kolektif coşku ve etkileşim ritüelleri çerçevesinde yaşandığı ayrıca dinî musikinin duygusal deneyimlerimizi etkilediği ortamlar olarak dikkate değer veriler sunmuştur.

İnsanlar müziği yalnızca sosyal kimliklerini ifade etmek için değil, aynı zamanda benliklerine göre hareket etmek ve duygusal olarak yönlendirmek için de tükettiklerinden, duygusal dinleme Bourdieu'nin ayırım modelinin ötesine geçmektedir. Tüketicinin tüm duygusal yelpazesini kapsayan çok sayıda parçanın sürekli olarak erişilebilir olması bir öznelliğe de dayanmaktadır. Bu değerlendirme dikkate alındığında dinî musiki dinleyicilerinin de belirtilen öznelliği yaşamakta olduğu tespit edilmiştir. Dinî musiki dinlemenin duygusal çağrışımlarına dikkatli bakıldığında tekrar eden birçok kavramın (Şekil 1 ve 2) bireysel öznelliğe yansıtan bir sürece işaret ettiği görülebilmektedir. Dinî musikinin ve aynı zamanda Ramazan konserlerinin dinleyiciler üzerinde bıraktığı duygusal etkiyi ifade eden kavramlar olarak “maneviyat”, “huzur”, “iyi olma”, “sevgi”, “rahatlama”, “şifa”, “ruhun dinlenmesi” gibi kavramların katılımcılarca öne çıkarılmış olması, bir araya gelinerek icra edilen ve bir coşku ortamı olarak ifade edilen alanların bireysel öznelliklerdeki karşılığını katarsis düzeyinde değerlendirme imkanı vermektedir. Müziğin duygusal etkileri ve terapötik kullanımı bahsedilen sonuçlar açısından dikkate değer bulunmuştur. Duygusal müzik tüketimi, insanların duygusal durumlarını ifade etme ve yönetme yöntemlerinden biri olarak öne çıkmıştır. Aynı şekilde dinî musikinin, inananların duygu rejimini inşasında önemli bir rol oynadığı görülmüştür.

Araştırmanın sonuçlarından bir diğeri ise dinî musiki dinlemenin, duygusal terapötik bir deneyim yaratmanın yanı sıra toplumsal bir deneyimi de tetikleyebilecek potansiyel taşıdığı olmuştur. Bu anlamda, dinî duyguların müzik yoluyla nasıl ifade edildiği ve kolektif coşkunun toplumsal birliği nasıl desteklediği konusundaki literatüre bir katkı sağlamaktadır. Ancak, çalışmanın konser alanları ile sınırlandırıldığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Sonuç olarak, bu çalışma, dinî musikinin dinî duyguların ifadesi ve toplumsal bağlam içindeki rolünü anlamak için bir adım atmaktadır. Müziğin duygusal ve terapötik ifadesi ve toplumsal dayanışma üzerindeki etkisi, gelecekteki çalışmalar için bir araştırma alanı sunmaktadır. Gelecekteki araştırmalar, farklı kültürel ve dinî

bağlamlarda benzer etkileşimlerin nasıl gerçekleştiğini daha ayrıntılı bir şekilde incelemeyi amaçlayabilir. Bu amaçla heyecan, utanç, iğrenme, mutluluk, öfke, nefret, şiddet, haz gibi temel ya da ikincil duygular, evrensel ya da yerel düzeyde dinî bağlarıyla incelenebilir. Biyolojik yönüyle aynı zamanda somutlaşmış deneyimler olan dinî duyguların toplumsal bağlamına ve sosyokültürel yapısına yönelik incelemeler dinî anlayışların, gündelik dinî yaşantının ve uygulamaların duygusal bağlarını ortaya koyacaktır.

Ramazan konserleri gibi duygu yoğunluklu toplumsal etkinliklerin dinî duygusal rejimler üzerindeki etkileri daha fazla araştırmayı gerektirmektedir. Bu tür etkinliklerin toplumsal bağları nasıl güçlendirdiği ve dinin toplumsal bir araç olarak nasıl kullanıldığı sorusuna yönelecek çalışmalar konunun farklı boyutlarıyla anlaşılmasını sağlayacaktır. Aynı zamanda dinî musikinin duygusal yönetimdeki rolü; din eğitiminde nasıl kullanılabileceği; kültürel ifade, söylem ve kimlik oluşturmadaki önemine dair çalışmalar müzik, duygu ve toplum ilişkisinin anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu amaçla kültürel çeşitlilik içerisinde farklı toplulukların dinî içerikli müziği nasıl anlamlandırdığı; medyanın ve dijital teknolojilerin duygusal deneyime nasıl etki ettiği gibi konular daha derinlemesine araştırmalara konu edilmelidir.

Kaynakça | References

- Adorno, T. W. ve Horkheimer, M. (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. (N. Ülner ve E. Öztarhan Karadoğan, Çev.). İstanbul: Kabalıcı.
- Aristoteles. (1995). *Retorik*. (M. H. Doğan, Çev.). İstanbul: YKY.
- Baker, U. (2015). *Kanaatlerden İmajlara: Duygular Sosyolojisine Doğru*. Birikim.
- Barbalet, J. M. (1998). *Emotion, Social Theory, and Social Structure: A Macrosociological Approach*.
- Batuk, C. (2013). Din ve Müzik: Dinler Tarihi Bağlamında Din - Müzik ilişkisine Genel Bir Bakış Denemesi. *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35(35), 45-70.
- Bourdieu, P. (2015). *Ayırım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*. (D. F. Şannan ve A. G. Berkkurt, Çev.). Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Clay-Warner, J., Everett, T. ve Robinson, D. T. (2008). Introduction. *Social Structure and Emotion* içinde . Academic Press.
- Collins, R. (2004). *Interaction Ritual Chains*. Princeton Studies in Cultural Sociology. Princeton University Press.
- Collins, R. (2014). Interaction ritual chains and collective effervescence. C. von Scheve ve M. Salmella (Ed.), *Collective Emotions: Perspectives from psychology, philosophy, and sociology* içinde , Series in Affective Science (1. bs., ss. 299-311). Oxford University Press.
- Corrigan, J. (2004). Introduction: Emotions Research and the Academic Study of Religion. J. Corrigan (Ed.), *Religion and Emotion: Approaches and Interpretations* içinde . Oxford University Press.
- Cummins, S. ve Stille, M. (2021). Religious Emotions and Emotions in Religion: The Case of Sermons. *Journal of Religious History*, 45(1), 3-24.
- Çelik, H. ve Ekşi, H. (2008). Söylem Analizi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 27(27), 99-117.
- Çetinkaya, Y. (1995). *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Doğan, M. (2021). Orucun İnsan Psikolojine Yansımalarına Genel Bir Bakış. *Şifa Ayı Ramazan* içinde . Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Durkheim, E. (2005). *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*. (F. Aydın, Çev.). İstanbul: Ataç Yayınları.
- Ergur, A. (2020). *Ses ile Yankı Arasında*. İstanbul: Raskolnikov Kitap.
- Frijda, N. H., Manstead, A. S. R. ve Bem, S. (2000). The influence of emotions on beliefs. *Emotions and Beliefs: How Feelings Influence Thoughts* içinde (1. bs.). Cambridge University Press.

- Hochschild, A. R. (1985). *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. University of California Press.
- Illouz, E. (1997). *Consuming the Romantic Utopia: Love and the Cultural Contradictions of Capitalism* (1. bs.). University of California Press.
- İbnu't-Tahhân, E.-H. M. (1990). *Hâvi'l-Fünûn ve Selvetü'l-Mahzûn*. (E. Neubauer, Ed.). Frankfurt: Institute for the History of Arabic-Islamic Science.
- Jacobsen, M. H. (2018). Introduction: Emotions, Emotions, Everywhere Emotions! M. H. Jacobsen (Ed.), *Emotions, Everyday Life and Sociology* içinde , Classical and Contemporary Social Theory (ss. 1-12). Routledge; Taylor & Francis.
- Kalender, R. (1997). Musiki ve İnsan. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37(3-4), 263-272.
- Lang, M., Mitkidis, P., Kundt, R., Nichols, A., Krajčíková, L. ve Xygalatas, D. (2016). Music As a Sacred Cue? Effects of Religious Music on Moral Behavior. *Frontiers in Psychology*, 7, 1-13.
- Law, A. (2011). *Key Concepts in Classical Social Theory*. SAGE Key Concepts (1. bs.). SAGE.
- Odabaşı, F. (2001). *Türk Toplumunda Müzik ve Eğlence Anlayışı ile Din Duygusu Arasındaki İlişki (İstanbul Örneği)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özcan, N. ve Çetinkaya, Y. (2020). Mûsikî. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara.
- Riis, O. ve Woodhead, L. (2010). *A Sociology of Religious Emotion*. New York: Oxford University Press.
- Rossner, M. ve Meher, M. (2014). Emotions in Ritual Theories. J. E. Stets ve J. H. Turner (Ed.), *Handbooks of Sociology and Social Research* içinde (ss. 199-220). Springer.
- Scherer, K. R. (2005). What are emotions? And how can they be measured? *Social Science Information*, 44(4), 695-729.
- Scheve, C. von. (2013). *Emotion and Social Structures: The Affective Foundations of Social Order*. Routledge Advances in Sociology (1. bs.). Routledge.
- Schwarz, O. (2017). Emotional ear drops: The music industry and technologies of emotional management. E. Illouz (Ed.), *Emotions as Commodities: Capitalism, Consumption and Authenticity* içinde , Routledge Studies in the Sociology of Emotions (1. bs., ss. 56-78). Routledge.
- Sevinç, M. (2020). *İbnü't-Tahhân'ın Havi'l-Fünûn ve Selvetü'l-Mahzûn Adı Musiki eseri (Tahkik ve İnceleme)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul.
- Sevinç, M. (2023). Cumhuriyet Döneminde Dinî Mûsikî. *Türk Din Mûsikîsi* içinde . Ankara.

- Stets, J. E. (2012). Current Emotion Research in Sociology: Advances in the Discipline. *Emotion Review*, 4(3), 326-334.
- Stets, J. E. ve Turner, J. H. (2008). The Sociology of Emotions. L. F. Barrett, H.-J. Jeannette M. ve L. Michael (Ed.), *Handbook of emotions* içinde . New York: The Guilford Press.
- Şahin, İ. (2008). Dinî Hayatın Ritmi: Ritüel ve Müzik. *AÜİF Dergisi*, 49(2), 269-285.
- TenHouten, W. D. (2006). *A General Theory of Emotions and Social Life*. Routledge Advances in Sociology (1. bs.). Routledge.
- Turabi, A. H. (2004). *İbn Sina-Mûsikî*. İstanbul: Litera.
- Turabi, A. H. (2005). *Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi ve Mûsikî Risâlesi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Turabi, A. H. (2021). Mûsikî. A. H. Turabi ve A. H. Turabi (Ed.), *Türk Din Mûsikîsi El Kitabı* içinde (ss. 11-14). Ankara.
- Turner, J. H. (2007). *Human emotions: A sociological theory* (1. bs.). Routledge.
- Turner, J. H. ve Stets, J. E. (2006). Sociological Theories of Human Emotions. *Annual Review of Sociology*, 32, 25-52.
- Uludağ, S. (2005). *İslam Açısından Müzik ve Semâ* (1. bs.). İstanbul: Kabalcı.
- Üçer, M. B. (2020). *Orta Sınıfın Utancı: Duygu Sosyolojisi Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Toplumsal Değişme*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım Şahin, B. (2019, 9 Aralık). *Sosyolojik Açından Müzik Dinleme Alışkanlıklarına Etki Eden Etmenler: Bolu İli Örneği*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldız, H. (2023). A Sociology of Religious Emotion. *Dini Araştırmalar*, 26(64), 405-408.

Structured Abstract

In this research, it has been emphasized that emotions are a topic of interest in philosophy, psychology, biology, and neuroscience, and due to the intricate nature of this subject, they can be comprehended through diverse scientific disciplines and interdisciplinary studies. Building upon this emphasis, the sociological exploration of emotions, particularly religious emotions, has been established. In the field of sociology, emotions were long disregarded, often construed as subjective realities at an individual level. This circumstance has contributed to a notable deficiency in societal studies concerning religious emotions. The prolonged disregard for the relationship between religious emotions and societal reality, historically associated with the result of positivist sociological tradition, has been observed to be overcoming in recent years.

Similarly, in Turkey, there has been a limited extent of research regarding the sociological explanations of religious emotions. In this context, this study aims to contribute to the realm of religious emotions, with a focus on the axes of music and societal reality. The study directs its attention towards the analysis of the intersection points between religious emotions and societal reality through conversations with attendees of hymn concert events held in Ankara and Istanbul during the year 2023's Ramadan month. As such, the study seeks to examine the societal dimensions of religious emotions within the framework of musical effectiveness.

Various theoretical approaches to the sociological analysis of emotions are presented within the research. These approaches delve into the relationships of emotions at micro and macro levels, explore how emotions are shaped under the influence of social structure and culture, and investigate how emotions influence individual experiences. Micro-macro connections aim to elucidate the intricate relationships between emotions in interpersonal interactions and societal structure. Furthermore, the research underscores the societal construction of emotions and the manner in which normative-discursive theories shape the meaning and function of emotions within cultural and social contexts. However, it is acknowledged that biological and physiological-based approaches tend to neglect the societal sources of emotions and fail to expound upon the cultural origins of emotions. The research briefly encapsulates the various manners in which emotions are studied within different disciplines and their sociological analyses. Primarily, it underscores the necessity of a multifaceted understanding encompassing biological, psychological, and socio-cultural dimensions to comprehend emotions. Consequently, the research underscores the indispensability of an interdisciplinary approach to grasp the intricate relationship between emotion and religion. This approach has the potential to facilitate a better understanding of how emotions operate within the complex dynamics of individuals and society.

Furthermore, the study draws attention to the historical development of studies pertaining to emotions and religion, emphasizing the requirement for their integration. Through the examination of the societal and cultural context of religious emotions, the study delves into discussions regarding how emotional regimes impact social structures. It highlights how religion shapes emotional standards and manifestations, underscoring its influence within a societal context. The study contends that the exploration of religious emotions should encompass dimensions beyond cognitive analysis, delving into the social, cultural, and symbolic contexts. The significance of religious symbols, rituals, music, and art in shaping religious emotions is accentuated. The concept of emotional regimes, employed in conceptual grounding, serves to articulate the emotional structures and relations of specific communities or settings, while underlining the importance of symbols and religious elements.

The study is rooted in the relationship between music, religion, and religious emotions. The study indicates that music's usage as part of religious practices and communities, including the performance of religious music by experts conveying specific messages or religious emotions, is noteworthy. Additionally, the research echoes the perspective that emotions serve as a force fostering social cohesion and catalyzing change. It explores how emotional processes and rituals contribute to the establishment of social harmony and the elicitation of emotional enthusiasm. In this context, the focus centers on Durkheim's concept of collective effervescence, alongside an exploration of how interaction ritual theory contributes to this concept. Through the lens of the Ramadan concert events, the study scrutinizes the relationship between emotion and religion from a socio-cultural perspective. Different definitions and approaches to emotional concepts, including religious emotions, are examined within the study. It portrays emotions as phenomena shaped not solely by internal experiences but also via external relations and social contexts. In this context, the significance of emotions in understanding human behavior is underscored.

Moreover, the study underscores the assertion that the Ramadan concert events contribute to areas of emotional exuberance and reaffirmation of social unity through rituals integral to religious emotions. Simultaneously, the societal impacts of affective listening, conceptualized within critical theory, are addressed. The discussion delves into the usage of music as a means of emotional well-being and individuals utilizing music as a conduit for emotional transformation. Critiques by Adorno and other scholars concerning music consumption and affective listening are also taken into account within the research. Moreover, the study addresses the therapeutic applications of music and the evolution of emotional consumption. The study also highlights how the music industry promotes emotional care and discusses the role of affective listening within modern society. Concepts like collective effervescence and interaction ritual play a pivotal role in explaining the emotional experience of music and its societal context. Ultimately, the research offers a comprehensive analysis of how music influences religious emotions and societal unity.